

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLMOUCI

Pedagogická fakulta

Katedra českého jazyka a literatury

Bakalářská práce

Eliška Vajdíková

**Srovnání slovanských mýtů ve středoevropské
lidové pohádce a fantasy**

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem svou bakalářskou práci vypracovala samostatně po konzultacích s mým vedoucím práce a s použitím odborné literatury a dalších zdrojů, které jsou uvedeny na konci práce.

V Olomouci dne

.....

podpis

Poděkování

Děkuji Mgr. Milanu Mašátovi, Ph.D., za pomoc, cenné rady a trpělivost, s níž vedl mou bakalářskou práci.

OBSAH

ÚVOD	5
1 SLOVANSKÁ MYTOLOGIE	6
1.1 MYTOLOGIE A MÝTUS.....	6
1.1.1 Vývoj mytologických teorií.....	8
1.2 SLOVANÉ.....	9
1.2.1 Mýty kmene Čechů.....	10
1.3 SLOVANSKÁ MYTOLOGIE.....	11
1.3.1 Slovanský panteon.....	14
1.3.2 Duchové a démoni.....	16
2 ŠŘEDOEVROPSKÁ LIDOVÁ POHÁDKA	19
2.1 LIDOVÁ POHÁDKA.....	19
2.1.1 Teorie šíření lidové pohádky.....	21
2.1.2 Lidová pohádka z hlediska psychologie.....	22
2.2 LIDOVÁ POHÁDKA A MÝTUS.....	24
2.3 LIDOVÉ POHÁDKY VE STŘEDOEVROPSKÉ LITERATUŘE PRO DĚTI A MLÁDEŽ.....	25
3 STŘEDOEVROPSKÁ FANTASY LITERATURA	27
3.1 FANTASY.....	27
3.2 FANTASY JAKO ŽÁNŘ.....	28
3.2.1 Typy fantasy literatury.....	30
3.3 FANTASY A MÝTUS.....	31
3.4 FANTASY A POHÁDKA.....	32
3.5 INSPIRACE SLOVANSKOU MYTOLOGIÍ VE STŘEDOEVROPSKÉ FANTASY LITERATUŘE.....	33
4 SROVNÁNÍ SLOVANSKÝCH MÝTŮ V LIDOVÉ POHÁDCE A FANTASY	35
4.1 SLOVANSKÉ MÝTY VE STŘEDOEVROPSKÝCH LIDOVÝCH POHÁDKÁCH.....	35
4.2 SLOVANSKÉ MÝTY V KNIŽNÍ SÉRII ZAKLÍNAČ.....	39
4.3 SROVNÁNÍ MYTICKÝCH MOTIVŮ V SÁZE O ZAKLÍNAČI A LIDOVÝCH POHÁDKÁCH	43
4.3.1 Sudičky a víra v osud.....	44
4.3.2 Smrt, posmrtný život a nekromancie.....	45
4.3.3 Čarodějnice, kouzelníci a kletby.....	45
4.3.4 Draci.....	46
4.3.5 Čerti.....	46
ZÁVĚR	47
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ INFORMACÍ	49

ÚVOD

Pohádky, zejména ty lidové, mají v období dospívání nezastupitelnou roli. Nesou v sobě dávná poselství a všeobecně platné pravdy, jsou plné mytických a kouzelných postav a rozvíjí dětskou fantazii. Inspiraci jak v pohádkách, tak v mytologii nachází fantasy literatura, která se těší čím dál větší popularitě. Toto téma jsme zvolili kvůli zájmu o skryté významy klasických pohádek, které nacházíme i při četbě fantasy literatury. Klademe si otázku, jak se mytologické motivy přítomné v lidové pohádce liší od těch uplatňovaných ve fantasy literatuře. Zaměřujeme se na klasické pohádky a fantasy literaturu z oblasti střední Evropy.

Cílem této bakalářské práce je objasnit, jakou roli má mytologie v lidových pohádkách a ve fantasy literatuře a srovnat slovanské mýty ve středoevropské lidové pohádce a fantasy. Budeme tedy srovnávat žánr lidový, který prošel staletími vývoje, s žánrem umělým, vzniklým relativně nedávno. Právě tento fakt však poskytuje šanci nahlédnout na skutečnost, jak se lidské vnímání světa v průběhu věků mění.

Práce je rozdělena do čtyř částí. První kapitola je věnována vysvětlení pojmů mytologie a mýtus, vymezení základních informací o Slovanech, počátcích kmene Čechů a jejich představách o světě kolem nich. Uvádíme zde základní informace o slovanské mytologii, panteonu bohů a kultu přírodních duchů a démonů.

Ve druhé kapitole specifikujeme lidovou pohádku jako žánr, zmiňujeme základní teorie šíření lidové pohádky a její působení na lidskou psychiku zejména v období dětství. Dále se věnujeme vztahu pohádky a mýtu, jejich podobným i rozdílným rysům. Vymezujeme také termín středoevropská lidová pohádka a uvádíme základní sbírky lidových pohádek na tomto území.

Třetí kapitola pojednává o fantasy literatuře. Nejprve definujeme fantasy jako žánr a uvádíme její dělení na jednotlivé typy, dále analyzujeme vztah mezi fantasy, mýtem a lidovou pohádkou. Také podáváme základní informace o fantasy literatuře inspirované slovanskou mytologií ve středoevropském prostoru.

V poslední kapitole se věnujeme mytologickým motivům ve středoevropských lidových pohádkách a fantasy literatuře. Při interpretaci lidových pohádek vycházíme z děl Karla Jaromíra Erbena, Boženy Němcové, Pavola Dobšinského a Oldřicha Sirovátky. K výkladu slovanských mýtů ve fantasy jsme zvolili sérii *Zaklínač* od Andrzeje Sapkowského. Následně srovnáme mytické motivy v sáze o *Zaklínači* a v lidových pohádkách.

1 SLOVANSKÁ MYTOLOGIE

1.1 Mytologie a mýtus

Pojem mytologie může být chápán jako soubor mýtů jednotlivých kultur. Z vědeckého hlediska je tento termín používán jako pojmenování pro vědu zabývající se srovnáním, rozbořením a výkladem mýtů. Vznikla především proto, aby lidem pomohla vyrovnávat se s mezními životními situacemi, usnadňovala jim najít jejich místo ve světě a směr jejich cesty. Není raným pokusem o historii ani nepředkládá objektivní fakta, nýbrž poukazuje na to, co je v lidském bytí nečasové a přináší prožitek transcendence, ukazuje nám hlubší smysl života a pomáhá nám zahlédnout jádro skutečnosti.¹

Mytologie klade základy, vypráví o počátcích. Neodpovídá na otázku proč, ale odkud, ptá se po prvotní příčině neboli počátku a základu světa. Mytologické události tvoří základ světa a trvají v nadčasové prvotnosti. Bohové jsou původní, s novým bohem se rodí nový svět, epocha nebo aspekt světa. Základním rysem mytologie je návrat k počátkům a prvotnosti.²

Pojem mýtus pochází ze staré řečtiny a původně znamenal „slovo“ nebo „řeč“, až od 5. století př. n. l. je překládán jako vyprávění o tom, co se událo. Tyto příběhy ztělesňovaly dědictví řecké kultury a zprostředkovávaly vzorce myšlení, které byly základem kolektivního charakteru řecké identity. Platón, vyznavatel racionálního přístupu, byl přesvědčen, že mýty se nezakládají na historických událostech a jsou spíše fikcí.³ Oproti tomu filozof Euhémeros z Messény se přikláněl k myšlence, že mýty a legendy jsou založeny na tom, co se v minulosti skutečně odehrálo, přičemž „...bozi byli kdysi lidé, jimž začal vděčný lid po smrti prokazovat za jejich velké zásluhy božské pocty.“⁴

Řecké a indické mýty mají původ ve společném indoevropském dědictví, při putování a osídlování Řecka a Indie pak postupně docházelo k rozdílným historickým zkušenostem národů. Byly tradovány jako prastará posvátná vyprávění v rámci věrouky a rituálů týkajících se vzniku i zániku světa, bohů nebo posmrtného života. Mohly být předávány jako pozměněné

¹ ARMSTRONGOVÁ, Karen. *Krátká historie mýtu*. 1. vydání. Praha: Argo, 2006, s. 12. ISBN 80-7203-750-1.

² JUNG, Carl, Gustav a KERÉNYI, Karl. *Věda o mytologii*. 2. vydání. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997, s. 14. ISBN 80-85880-13-X.

³ AUERBACHOVÁ, Loren a COTTERELL, Arthur, ed. *Mytologie. Bohové, hrdinové, mýty*. Praha: Slovart, 2007, s. 6. ISBN 978-80-7209-778-4.

⁴ Tamtéž, s. 7.

historické příběhy a líčení mimořádných světských událostí, kdy ztrácely náboženské souvislosti. Vznikaly ústně tradované eposy a ságy, u nichž neznáme původní autory.⁵

Mýty byly člověkem vytvářeny od dob hlubokého pravěku. Když si lidé poprvé uvědomili svou smrtelnost a začali o ní uvažovat, vytvořili si příběh, který jim umožnil se s ní vyrovnat. Představovali si svět, který existuje mimo jejich realitu. Právě touto představivostí, která přesahuje každodenní zkušenost, se odlišovali od jiných bytostí. Mytické příběhy daly přesnou podobu a tvar skutečnosti, kterou lidé vnímali intuitivně. Ukazují, jak se chovají bohové, aby se jim lidé mohli připodobnit a sami božství prožívat.⁶

Národní mytologie byly způsobem vyjadřování, myšlení i života. V primitivní společnosti je mýtus živou skutečností, která se zjevila v prvotních dobách a od té doby ovlivňuje svět. Primárně sděluje to, co se v prvotních časech stalo. Mytická vyprávění vytvářejí určitý precedens jako ideál a zároveň jako záruku tohoto ideálu samy o sobě nic nevysvětlují. Je v nich obsažen smysl všeho, co se děje a co se stane.⁷

Lidé mají potřebu pátrat po smyslu, vymýšlí si proto historiky, které jejich bytí zasazují do širšího kontextu. Představivost, která umožňuje myslet na to, co objektivně neexistuje, produkuje náboženství a mytologii. Mýtus je ve většině případů zakotven ve zkušenosti smrti a strachu ze zániku, pojednává o neznámém, nutí jít za hranice zkušenosti a ukazuje lidem, jak se vyrovnat s vnitřními krizemi. Základním tématem mýtů je víra v neviditelný svět bohů, která formovala mytologii, rituály i sociální uspořádání všech společností.⁸ Pro téměř všechny světové mytologie je společným rysem obsažení příběhů o existenčních otázkách, tedy stvoření a zánik lidstva. Další témata jsou spíše světská, často se zabývají láskou, smrtí, neštěstím, úspěchem, zradou nebo konfliktem mezi starým a novým. Jsou hluboce zakořeněné v lidské paměti. Podle modelu Carla Gustava Junga je kolektivní nevědomí tvořeno z dávných zkušeností lidstva, které se v podobě obrazů neznámého duševního života (archetypů), v nichž jsou obsaženy základní zkušenosti našich předků, zvnitřňují v lidském vědomí.⁹ „Mytologie vypráví o stále téměř původu a základu, jímž jsme kdysi byli a dosud v určitém smyslu jsme (jako jeho propracování a vývojem).“¹⁰

⁵ AUERBACHOVÁ, Loren a COTTERELL, Arthur, ed. *Mytologie. Bohové, hrdinové, mýty*, s. 7–8.

⁶ ARMSTRONGOVÁ, Karen. *Krátká historie mýtu*, s. 7.

⁷ JUNG, Carl, Gustav a KERÉNYI, Karl. *Věda o mytologii*, s. 12.

⁸ ARMSTRONGOVÁ, Karen. *Krátká historie mýtu*, s. 8–10.

⁹ AUERBACHOVÁ, Loren a COTTERELL, Arthur, ed. *Mytologie. Bohové, hrdinové, mýty*, s. 10.

¹⁰ JUNG, Carl, Gustav a KERÉNYI, Karl. *Věda o mytologii*, s. 27.

Před moderní dobou byla mytologie nepostradatelná, dávala smysl životu, odhalovala nepřístupné oblasti lidského ducha, byla jakousi ranou formou psychologie. Mytické příběhy osvětlovaly záhadné duševní pochody a ukazovaly, jak se má člověk vyrovnat s vnitřními krizemi. Jung spolu s Freudem vysvětlovali své názory na lidskou duši instinktivně na základě klasické mytologie a dali starým mýtům nový výklad. Neexistuje jediná verze mýtu, se změnou životních podmínek je potřeba příběhy vyprávět jinak, aby vyšla najevo nadčasová pravda. Lidská přirozenost se však příliš nemění a řada mýtů vzniklých v dávných společnostech dosud pojednává o nejpodstatnějších obavách a touhách.¹¹

1.1.1 Vývoj mytologických teorií

Objev jazykovědy o společném původu evropských, indických a íránských jazyků znamenal zlom v mytologickém bádání. Byly nalézány shody mezi evropskými bohy a božstvy Indie a Persie. Základní interpretační metodou se stala přírodní alegorie, z níž vznikly mytologie bouře, ohně, zvířecí alegorie, lunární teorie a nejrozšířenější, solární teorie Maxe Mullera (1823–1900). Jejím odpůrcem byl Andrew Lang (1844–1912), zastánce antropologické teorie, která vychází z předpokladu, že „... psychický život se u všech národů vyvíjí stejně, proto se na jistém vývojovém stupni musejí objevit shodné představy i u národů, které nikdy nebyly ve vzájemném styku.“¹²

Představitelem démonologického směru, který stavěl na myšlence, že mýty se udržují v představách lidí nižších vrstev, byl Wilhelm Mannhardt (1831–1880). Mýty jsou podle něj „prastarým majetkem lidu, uchovávaným díky nedostatku vzdělání, jsou stále doplňovány a rozšiřovány.“ Indoevropané měli před rozdělením společný základ náboženských představ, z nichž pocházejí víly, šotkové, obři, trpaslíci a démoni (lesní, polní, domácí), kteří se mnohem více shodují s původními představami lidu o přírodě než postavy velkých bohů.¹³

Mezi další mytologické teorie první poloviny 20. století jsou řazeny ritualismus, psychoanalýza, strukturalismus a sociologie. V druhé polovině 20. století se nejdůležitější disciplínou věnující se mytologickým výzkumům stala srovnávací mytologie (neokomparativismus), která se zabývá starými indoevropskými jazykovými skupinami a jejich kulturou. Mezi její hlavní představitele patřil Georges Dumézil (1898–1986).¹⁴

¹¹ ARMSTRONGOVÁ, Karen. *Krátká historie mýtu*, s. 12–13.

¹² ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*. 1. vydání. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2009, s. 65. ISBN 978-80-86420-37-0.

¹³ Tamtéž, s. 66.

¹⁴ Tamtéž, s. 68.

1.2 Slované

Téměř všechny národy střední a východní Evropy, s výjimkou Albánců, Maďarů a Rumunů, řadíme ke Slovanům, jejichž rozsáhlou expanzi zachycujeme archeologicky i historicky na počátku druhé poloviny 10. století. Tehdy začaly slovanské národy migrovat z východní Evropy, a to třemi směry: na sever k Baltskému moři, na východ k Tichému oceánu a na jih k Jaderskému moři. Jejich kolonizace, na rozdíl od té germánské, nespočívala ve vylidnění původní pravlasti. Právě naopak, bylo jich tolik, že se v původním místě jejich osídlení nedokázali všichni uživit, a tak brzy ovládli a zaplnili velkou část Evropy. První relevantní poznatky o nich známe však teprve z doby jejich stěhování a zabírání nových osídlení.¹⁵

Slované se svým původem řadí k Indoevropanům, velké skupině lidí spojené jazykem, jejichž pravlast se nacházela ve střední Asii nebo na pomezí Asie a Evropy. Odtamtud se přibližně ve 2. tisíciletí př. n. l. rozcházeli směrem na západ a na jih. Jedním z kmenů, které se postupně vydělovaly z kmene společného, byli Slované, představující nejmladší indoevropskou větev. Vyvíjeli se severně od Karpat, mezi středním Dněprem a horní Vislou a Odrou. Jejich společným jazykem byla praslovanština, ze které se později ve středověku vyvíjely národní jazyky, které dělíme do tří skupin: záposlovanské, východoslovanské a jihoslovanské. V 9. a 10. století byly utvářeny první státy (Velkomoravská říše, Bulharská říše, Chorvatsko, Přemyslovské Čechy, Piastovské Polsko a Kyjevská Rus). V této době docházelo v celé Evropě k přechodu ke křesťanství, mezi obyvatelstvem však ještě dlouho přetrvávalo tradiční pohanství. Oba proudy se mísily a staré kultury přežívaly jako součást náboženských obřadů.¹⁶

Kmen Čechů se v české kotlině usadil na přelomu 6. a 7. století. Od konce 9. století začala přemyslovská knížata budovat vlastní stát, nejprve v centru okolo nově založené Prahy, a v roce 935 ovládla celé Čechy. V 11. století došlo ke spojení Čech a Moravy pod společnou křesťanskou identitou, soustředěnou kolem světců z přemyslovské dynastie, pod níž se skrývala mnohem starší vrstva předkřesťanská. Přemyslovský kníže byl až do konce 12. století následníkem mytického Přemysla, knížata nastupovala na kamenný stolec uprostřed Pražského hradu podle obřadu zachovaného z pohanských dob.¹⁷ To ukazuje, že existovala živá tradice

¹⁵ BERANOVÁ, Magdalena. *Slované*. 2. vydání. Praha: Libri, 2015, s. 30. ISBN 978-80-7277-538-5.

¹⁶ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*. 1. vydání. Praha: Panorama, 1990, s. 9–12. ISBN 80-7038-187-6.

¹⁷ Nastolovací obřad je pojmenován podle kamenného stolce nacházejícího se ve středu Pražského hradu, na nějž usedali odnepaměti synové rodu Přemyslova, aby zde převzali vládu nad zemí. Spočíval v uvedení kandidáta na kamenný trůn nejstarším žijícím Přemyslovcem. Potencionální vládce byl představen shromážděným volitelům se slovy: „Hle váš kníže!“ Obřad patřil k nevyhnutelným podmínkám, jež musel splnit každý uchazeč o český

starých, předkřesťanských mýtů. Přemyslovci adaptovali pro své potřeby prakticky celou tradici kmene Čechů, proto se zde zachovala vazba na „bájně dějiny – staré pověsti české“. Známe je z 10.–12. století z *Kristiánovy legendy* a *Kosmovy kroniky*, tyto zápisy však nepojednávají o vzniku a fungování českého kmene, nýbrž o ustrojení přemyslovského státu a jsou jeho sociologií, ne historií.¹⁸

1.2.1 Mýty kmene Čechů

Mýty kmene Čechů neznáme z žádných autentických záznamů, zachovaly se však různé pověsti a byliny jako odkaz mýtů herojských a dynastických. Pověsti byly předávány ústně, písemně byly zachycovány obřadné a kultovní písně, například koledy slovanského folkloru, což jsou v základu poetizovaná zaklínání, zajišťující úrodu a blahobyt. Mají velmi staré kořeny, my však nevíme přesně, jakým způsobem byly tradovány. Předpokládáme, že byly vyprávěny, zpívány nebo předváděny v obřadech. Záznamy o českých pověstech jsou vesměs křesťanské, nenajdeme v nich zmínky o pohanských bozích jako například u ostrovních Keltů. Jednají však o počátcích věků, kmene a společnosti, a proto se v tomto ohledu jedná o mýty, pouze zbavené svého náboženského základu.¹⁹

Kmenové, genealogické a dynastické pověsti pojednávající o událostech z doby před přijetím křesťanství jsou řazeny do rámce slovanského pohanství. Přestože byly zaznamenávány až středověkými kronikáři, kteří svá díla upravovali podle svého vzdělání a přesvědčení, můžeme rozpoznat původní představy zapadající do poměrů předkřesťanské společnosti.²⁰

Tradice českého kmene představují pozoruhodný komplex pověstí.²¹ Jeho počátky spojujeme s praotcem a jeho zastavením na hoře Říp, v čemž je skryta stará úcta k západním vrchům a odraz určitého kultického aktu, ke kterému mohlo dojít při osídlování nových oblastí na výšině ovládající středočeskou krajinu. Další postavou je slovanský kníže Krok, který měl soudcovskou moc. Jeho tři dcery, Kazi, Teta a Libuše, se vyznačují vysloveně pohanským

knížecí stolec, který se chtěl zvát legitimním panovníkem. (CHARVÁT, Petr. *Zrod českého státu*. 1. vydání. Praha: Vyšehrad, 2007, s. 140. ISBN 978-80-7021-845-7.)

¹⁸ TŘEŠTÍK, Dušan. *Mýty kmene Čechů (7.–10. století)*. Praha: NLN, 2008, s. 15–16. ISBN 80-7106-646-X.

¹⁹ Tamtéž, s. 17–21.

²⁰ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 250.

²¹ Nejznámějším výběrem českých pověstí jsou *Staré pověsti české* od Aloise Jiráska, poprvé vydané v roce 1894. (JIRÁSEK, Alois. *Staré pověsti české*. Praha: Slovart, 2020. ISBN 978-80-7529-849-2.) Novější zpracování najdeme v knize od Aleny Ježkové, *Staré pověsti české a moravské*. Pověsti jsou doplněny ilustracemi Lubomíra Kupčíka. (JEŽKOVÁ, Alena. *Staré pověsti české a moravské*. 3. vydání. Praha: Tichá srdce, 2018. ISBN 978-80-905851-6-4.)

zabarvením. Kazi se vyznala v léčení pomocí bylin, což byly schopnosti přisuzované vědmám a čarodějnicím. Teta symbolizovala funkci kněžky zprostředkovávající styk s bohy a s přírodními démony. Libuše ztělesňuje věšteckou schopnost, která se u Slovanů těšila velké úctě, neboť dávala pocit jistoty v řízení života společnosti i jedinců. Proto právě ona plnila po smrti Kroka funkci soudkyně. Motiv tří sourozenců, z nichž nejmladší je nejmoudřejší, je obvyklý jak u mýtů, tak u pozdějších pohádek, které se z nich vyvinuly. Jako odraz zážitku trojnosti sil působících na člověka v přírodě, které mají časovou posloupnost, má proto nejmladší možnost dalšího vývoje, který umožňuje spojení se čtvrtou silou (pořádajícím principem vědomého myšlení symbolizovaná Přemyslem), která vnáší řád do instinktivní extatické duševnosti člověka spojeného s přírodou. Mezi další motivy pověsti o Libuši a Přemyslovi zmíníme posvátnou orbu a sňatek zajišťující plodnost polí, domácího zvířectva i lidí. Některými autory jsou Přemysl a Libuše považováni za původní česká božstva. Zdeněk Váňa (1990) však v těchto postavách spatřuje lidské představitele starého kultu.²²

Mýty mají vypovídací schopnost o společenských poměrech, hospodářských potřebách, stupni vědomí člověka v počátcích historie a celkové úrovni doby. Personifikací přírodních sil a zákonů si lidé přibližovali a orientovali se ve světě kolem sebe a nalézali návod k správnému jednání. Slované s sebou přinášeli kulturu zemědělců těsně spjatou s přírodou. Tomu odpovídal i kult přírodních božstev a démonů, jež se snažili naklonit si prostřednictvím obřadů a magických rituálů, což odráží jejich společenské vědomí, úroveň poznání a vnitřní moudrost. Dobové informace jsou nesourodé nebo zabarvené kronikáři z dob křesťanských duchovních, svět slovanských bohů a démonů lze však rekonstruovat v souhrnu poznatků srovnávací mytologie, jazykovědy, etnografie a archeologie.²³

1.3 Slovanská mytologie

Mytologie²⁴ dávných Slovanů je založena na přírodě a silách, které v ní působí.²⁵ Nejstarší písemný záznam římského Prokopia ze 6. století zmiňuje, že uctívali řeky, nymfy a jediného

²² VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 250–256.

²³ Tamtéž, s. 7–8.

²⁴ Podle Zdeňka Váni (1990) se nedá mluvit o mytologii v pravém slova smyslu, jelikož u Slovanů se nedochovaly žádné náboženské mýty. Známe pouze jména jednotlivých bohů a jejich funkce, z mytických příběhů se však dochovaly jen nepatrné zlomky. Mytické prvky se objevují až v pozdějším folkloru. Z tohoto důvodu je příhodnější nahradit termín slovanská mytologie pojmem vhodnějším. Slovanskou náboženskou ideologii před přijetím křesťanství označuje termíny bájesloví či pohanství. (VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 25.) Jelikož se však soudobí autoři termínu slovanská mytologie nevyhýbají, budeme jej v této práci užívat ve smyslu pohanských představ starých Slovanů.

²⁵ ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*, s. 138.

boha (vládce blesku), jemuž přinášeli oběti. Osud nechápali jako nezměnitelný, nýbrž ovlivnitelný oběťmi. Z toho vyplývají tři základní vrstvy duchovního života Slovanů: teologie, démonolatrie (uctívání démonů) a magie neboli bozi, démoni a obětní rituál jako prostředek styku s nimi.²⁶

Hlavní zdroj náboženských představ pohanských národů je tvořen vírou v duši. Duše po smrti člověka žije dál a bere na sebe různé podoby. Z víry v duši se postupně vyvinula víra v duchy (démony). Uctívány byly duše zemřelých předků, což byl první stupeň náboženského kultu zemřelých předků, z něhož se vyvinula víra v duchy vládnoucí osudem člověka. Slované věřili, že nad životem a smrtí vládne nějaká vyšší bytost, kterou si lze naklonit oběťmi a dary. Duše zemřelých oživovaly celou přírodu, vznikla víra v duchy lesní, polní a vodní. Byla jimi oživena i nebeská tělesa a jevy, slunce, měsíc, hvězdy, hromy, blesky i vítr.²⁷ Staří Slované dospěli od kultu duchů k dalšímu stupni náboženského vývoje. Vytvářeli modly, které byly pokládány za vtělení nějakého boha a těmto idolům vzdávali božskou poctu, z čehož vznikla modloslužba (idololatrie).²⁸

Důležitým pramenem pro studium náboženských představ Slovanů je slovanský folklor, v němž se dochovaly různorodé slavnosti a svátky, které s příchodem křesťanství přešly do křesťanských zvyků nebo byly křesťanstvím tolerovány. Lidé stále věřili v existenci nižších bohů, démonů a magických bytostí. V lidové kultuře měly své místo i nejrůznější magické praktiky. Ošetřování zranění a léčení nemocí doprovázelo kouzelnictví a zařikávání, které přispívaly ke zlepšení psychického stavu pacienta důležitého pro celkové uzdravení. Slované sbírali léčivé rostliny, znali omamné látky a jedy. Ženy označované jako léčitelky měly ve společnosti významné postavení. Od pradávna se tradovala víra ve znamení, amulety a poselství snů. Docházelo k mísení pohanských tradic s křesťanskými, což nám dokládají nálezy z hrobů s milodary, mezi nimiž byly často nacházeny amulety a zobrazení démonických bytostí spolu se symboly nového křesťanského náboženství jako byly křížky nebo vyobrazeními svatých. Péče, která byla věnována zemřelým, nám dokládá víru Slovanů v posmrtný život.²⁹

²⁶ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 26–29.

²⁷ V takto oživeném a zosobněném obraze světa lidé prožívali spřízněnost se vším, co je obklopovalo a na čem závisela jejich existence. Původní jádro pohanských představ o světě zalidněném bohy a nadpřirozenými bytostmi se skrývá v lidových písních, pořekadlech, báchorkách a zvycích. (VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 61)

²⁸ MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájeslovi slovanské*. 3. vydání. Praha: Černý drak, 2019, s. 18 a 136. ISBN 978-80-907324-4-5.

²⁹ BERANOVÁ, Magdalena. *Slované*, s. 241–255.

Tvůrci a nositelé pohanské ideologie u Slovanů byli představováni dvěma skupinami. Čarodějové, vědmy a hadačky ovládali nižší sféru démonolatrie a uplatňovali se zejména v soukromých magických praktikách. Vlastní kult božstev byl doménou organizované vrstvy kněží, jejichž funkci původně zastávali rodoví a kmenoví vůdci ve veřejných obřadech, i oni se však často uchýlovali k používání magických praktik.³⁰

Výraz čaroděj je všeslovanský a souvisí s rytím čar a obrazců na zemi, v popelu i jinde, které provázelo magické praktiky, zařikávání, léčení pomocí bylinek, přípravu nápojů lásky nebo prostředků proti početí apod. Užívalo se i označení vědma, hadač, věštec nebo vlchvec (v Čechách). Byli děleni na škodlivé (čaroděj, čarovnik), kteří byli obáváni, a užitečné (znachor, mudrc, vraž), kteří byli ctěni.³¹

Podle účelu zaměření magických praktik byla rozlišována magie hospodářská, jejímž cílem bylo zajištění úrody, ochrana před škodlivými vlivy počasí, přírodních démonů a lidské zloby, a magie osobní či rodinná s účelem blaha jedinců či ochrany rodiny. Další samostatnou skupinou bylo věštění, prováděné různými praktikami, například ze snů, z pohybů nebeských těles, z letu ptáků, z vnitřností a kostí zvířat nebo losováním.³²

V českých pověstech se podle *Kosmovy kroniky* v čarodějně funkci objevují zejména ženy: Kazi byla znalkyní léčivé moci bylin, Teta byla zprostředkovatelkou magických praktik a rituálů, Libuše věštila budoucnost. V novodobém folkloru se zachovaly konkrétnější představy o schopnostech čarodějnic a v menší míře i čarodějů. Čarodějnice se vyznaly v léčivé moci bylin, mohly přivolat déšť, bouři, ovlivnit úrodu, vyvolávat duchy, věštit budoucnost a byly schopné létat vzduchem, především na velká shromáždění. Čarodějnicí šlo poznat podle toho, že se nepotopila na vodě a její tělo v hrobě nehnulo. Proti jejímu zlému působení bylo možné bránit se některými rostlinami (česnekem, mákem nebo vrbovými proutky).³³

Poté, kdy společenské změny související s christianizací postavily do popředí muže, byla moc žen výrazně potlačena a z vědem a kněžek se staly čarodějnice páchající zlo. Jasným důkazem jsou čarodějnické procesy. Tyto změny však probíhaly pomalu, díky tomu se mýty zachovaly ve svém původním významu a novým směrem nebylo myšlení tehdejších lidí významně transformováno.³⁴

³⁰ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 191.

³¹ Tamtéž, s. 191–193.

³² Tamtéž, s. 230.

³³ Tamtéž, s. 193–195.

³⁴ AUERBACHOVÁ, Loren a COTTERELL, Arthur, ed. *Mytologie. Bohové, hrdinové, mýty*, s. 109.

1.3.1 Slovanský panteon

O podobě pohanského kultu máme jen mlhavé zprávy, a to ještě z pozdější doby nahlížené prizmatem křesťanské víry. Na našem území se konkrétnější zmínka o předkřesťanském kultu bohužel nedochovala. Literární památky o nich podávají jen útržkovité informace v době již sílící křesťanské víry (*Životy Konstantina a Metoděje* z 9. století, legendy o sv. Václavu, sv. Vojtěchu a sv. Ludmile z 10.–11. století). Podle *Kristiánovy legendy* z konce 10. století domácí obyvatelstvo uctívalo modly, bůžky a slavilo oběti a pohanské obřady. Kosmas ve své kronice podává obecné informace o modloslužbě, zdůrazňuje však spíše pohanské zvyklosti než uctívání konkrétních božstev. Domácí názvy přitom nahrazuje klasickými a pravděpodobně implantuje bohy a bájně postavy z antické mytologie. V *Homiliáři opatovickém*, souhrnu církevních nařízení proti vyznavačům pohanských zvyklostí z první poloviny 12. století, se mluví o uctívání jednotlivých kultů. Rozděluje je na dvě skupiny: věci přírodní (slunce, měsíc, hvězdy, řeky, hory, stromy) a démony (strigy, vlkodlaci, duše zemřelých). V díle kronikáře Neplacha z 9. století se objevuje název konkrétního božstva jménem Zelu. Václav Hájek z Libočan tento název zmiňuje také ve své *Kronice České*. Jména bohů jako Vesna, Lada, Děvana a Morana, která se vyskytují v pozdějších písemných pramenech, jsou zcela produktem fantazie novověkých autorů. Obyvatelstvo na našem území mělo jistě povědomí o hlavních bozích slovanského panteonu, konkrétní doklady o tom však chybí. Potvrzeno je však uctívání bájných bytostí nižšího řádu a přírodních kultů.³⁵

Prameny z východoslovanské oblasti jsou poněkud rozsáhlejší, množství informací přináší letopis *Povest vremennych let* z konce 11. století a počátku 12. století, který popisuje ruský panteon a oficiální kult. Je v něm naznačen i kosmologický názor na vznik světa a člověka z dualistického spolupůsobení principu dobra a zla. Tento princip je uplatňován ve slovanských eposech, pohádkách, zaklínadlech a rčeních, z čehož můžeme usoudit, že patřil k základním slovanským představám. Ideový svět pohanského Slovanstva je nám přibližován v archeologických nálezech kultovních figur, obětišť, svatyň, magických předmětů, symbolů a ideogramů nebo ve výzdobě keramiky.³⁶

Slovanské pohanství bylo formováno vztahy k indoíránskému prostředí, staletými styky s Germány, Kelty a antickým světem a později se transformovalo pod křesťanským vlivem.³⁷

³⁵ PITRO, Martin a VOKÁČ, Petr. *Bohové dávných Slovanů*. 1. vydání. Praha: ISV, 2002, s. 148–161. ISBN 80-85866-91-9.

³⁶ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 30–37.

³⁷ Tamtéž, s. 39.

Nejstarší vrstva slovanského panteonu je představována společným baltoslovanským jádrem, založeným na staré indoíránské tradici. Druhá vrstva je tvořena íránským komponentem, obecně v náboženské terminologii (pojem bůh), kultem ohně a slunce a v náznacích dualismu. Třetí vrstva potvrzuje kontakty Slovanů s náboženskými představami jiných skupin a čtvrtá sestává z lokálních forem bohů.³⁸ U Slovanů se projeví jen dva aspekty původně přírodních božstev, které odpovídaly dvěma společenským vrstvám: vládnoucí a hospodářsky produktivní. Byl to válečný Perun s elementem suverenity a hospodářský Veles s elementem magie.³⁹

Ve slovanském panteonu vystupují hlavní bohové společní všem Slovanům. Svarog, který v představách starých Slovanů personifikoval nejspíše nebeské světlo a teplo (sluneční oheň). Slunce evokovalo v lidské mysli naději i strach, proto mu byla prokazována úcta již u nejstarších civilizací celého světa. Svarog zřejmě patřil k nejstaršímu pokolení bohů a v hierarchii vystupoval z pozice Boha Otce, který po namáhavé práci stvořitele ustoupil do pozadí a přenechal místo mladší generaci. Svarog byl prvotní původce světla, přemožitel věčné temnoty, který svou vládou zahájil éru bohů. Za přímého potomka Svaroga je považován Svarožic-Dažbog, v čemž lze spatřovat jistou stopu božské genealogie. Vnitřní souvislost mezi nimi však vyvolává diskuse a rozděluje vědce na dvě poloviny. První považuje Svarožice za boha slunce a ohně, syna Svaroga. Druhá linie považuje Svarožice za zdobnělinu jména Svarog. Dažbog označuje dárce štěstí či bohatství nebo boha dárce. Symbolizoval všemocného hospodáře světa, vládce nad přírodními úkazy, úrodou, ale i nad říší mrtvých.⁴⁰

Zdeněk Váňa (1990) předpokládá, že původně byl hlavním slovanským bohem Svarog se synem Svarožičem-Dažbogem. V době slovanské expanze však byl vystřídán Perunem, bohem bouře, blesku a hromu, jehož protipólem byl Veles, bůh stád, magie a pastýř zemřelých duší.⁴¹

Perun mohl být v lidské mysli vnímán jako válečný nadpozemský vůdce společenství, který zajistí blahobyť, věčný řád světa a správu nad dodržováním odpovídajících norem. Za provinění trestal ničivou zbraní, bleskem. Úcta k Velesovi byla srovnatelná s Perunem, ba v určitém období významnější. Zosobňoval skrytou moc magie, na viníky sesílal těžké

³⁸ Jednotlivé slovanské skupiny se usazovaly na nových teritoriích, což mělo za následek významové přesuny a lokální přeměny jejich náboženského života, kdy starší božstva přenechávají postupem času místo mladším a modifikují se, či získávají nová jména. (PITRO, Martin a VOKÁČ, Petr. *Bohové dávných Slovanů*, s. 13.)

³⁹ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 261–263.

⁴⁰ PITRO, Martin a VOKÁČ, Petr. *Bohové dávných Slovanů*, s. 15–26.

⁴¹ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 78.

nemoci spojené s nevýslovným utrpením. Personifikoval plodivou sílu přírody a bděl nad zdárným chodem hospodářství.⁴²

Tato čtveřice bohů byla společná všem Slovanům, ostatní bohové, o nichž máme zprávy z pramenů, měli vesměs lokální význam. V polabsko-pobaltském okruhu to byli Svantovit (solární kult), Rugievit, Porevit, Porentis, Jarovit, Triglav (válečné božstvo), Prove, Živa (hospodářský kult plodnosti), Podaga, Pripegala a Černobog. Ve východoslovanském okruhu pak Stribog, Mokoš, Chors, Simargl, Trojan a Rod.⁴³

1.3.2 Duchové a démoni

Démonolatrie zabírá nejširší oblast starého slovanského náboženství. Zahrnuje kult přírodních duchů, bytostí nižšího řádu, oživujících přírodní zákony a síly, jež obklopují lidi a s nimiž se setkávají pomocí magických praktik. Ani přijetí křtu nedokázalo vymýtiti tuto vrstvu představ společnosti spjaté s přírodou, proto se mnohé zachovalo v podobě různých tradic až do novověku. Starým domácím názvem pro demony byly výrazy *diva*, *běs* (později působením křesťanství nabyl významu zloduch, ďábel) a *čert* (= prokletý, souvisí s čarami, čarováním). V době vzniku víry v duchy žil člověk spíše instinkty než intelektem. Přírodní jevy byly jeho vědomí dány jako živé a oduševnělé, stejně jako jeho vlastní bytost. Svět se mu jevil jako svět bytostí, které ovlivňují jeho život v příznivém nebo nepříznivém smyslu.⁴⁴

Víra v duchy a představy o nich jsou u všech Slovanů velmi podobné, drobné rozdíly můžeme nalézt pouze v jejich pojmenováních.⁴⁵

Mezi množstvím démonických bytostí jsou tvořeny kategorie spojené podobnou funkcí nebo prostředím, ve kterém působí. Velká skupina je tvořena přírodními duchy souvisejícími především se základními elementy, tedy zemí, vodou, vzduchem a ohněm. Rozdíly pevné, tekuté, vzdušné a ohnivé hmoty lidé pociťovali jako důsledek působení různých bytostí spojených s určitým elementem. Jedná se o elementární bytosti země (skalní a horští duchové), vody (vodníci, rusalky), vzduchu (víly, pochvist, větrnice) a ohně (plivníci, ohnivý muž). Další skupina přírodních duchů byla složena z vegetačních démonů, kteří oživovali svět polních rostlin (polevik, polevoj, žitná bába, žithola, serp, serpyšyja) a kteří se starali o lesní vegetaci (lešij, divé ženy a diví mužové, hejkal, Ježi-baba, jezinky, lesní panny a žínky). Sféru

⁴² PITRO, Martin a VOKÁČ, Petr. *Bohové dávných Slovanů*, s. 27–46.

⁴³ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 62–66.

⁴⁴ Tamtéž, s. 104–107.

⁴⁵ MÁČHAL, Jan, Hanuš. *Bájesloví slovanské*, s. 19.

své působnosti sdílejí s duchy se vztahem k rytmům času, kteří se objevují v určitou denní nebo noční dobu (polednice, večernice, klekánice, půlnočnice). Další skupiny tvoří bytosti řídící lidský osud (Rod, Rožanice, sudičky) a duchové střežící domov a hospodářství, z nichž se někteří vyvinuli z kultu předků (šotkové, skřítci, dědové, hospodářčkové).⁴⁶

Svět přírodních duchů se často prolíná se světem duší zemřelých, které se v instinktivním podvědomí stávaly součástí vnější přírody a ovlivňovaly život lidí na zemi.⁴⁷ Slované věřili, že duše mohla existovat i mimo tělo, a to nejen v okamžiku smrti, nýbrž i během spánku. Projevem byly živé sny s věšteckým rázem. Duše mrtvých se mohly usadit ve stromech a rostlinách, které poté dostávaly lidské vlastnosti, např. schopnost řeči, a byly považovány za posvátné.⁴⁸

Slované byli přesvědčeni, že duše vyjadřuje životní sílu, která vychází z mrtvého těla ve zvířecí podobě, podle morálních vlastností zemřelého, například jako holubice (obraz dobré duše) nebo havrana (obraz duše zlé). Aby duše mohla ven, otvíralo se v místnosti se zemřelým okno, které se následně zavřelo, aby už nikdy nemohla zpátky.⁴⁹ Samotnou smrt představovala žena v bílém, v Čechách nazývaná smrtnice, vyzbrojená kosou, srpem, hráběmi nebo ratolestí, jejíž dotyk uspává navždy. V jejím příbytku v podzemí hoří svíce, jejichž plamínky určují délku života lidí. Vlivem křesťanství došlo ke změně pohřebního ritu ze žárového na kosterní. Pohřbívání nespálených těl přispělo ke vzniku představy o větší připoutanosti duše k mrtvému tělu, a tím i ke strachu ze strašidel, upírů, zlých démonů, z duší předčasně zemřelých, zavražděných, čarodějnic atd. Tyto duše jsou připoutány k tělu nebo k místu, kde zemřely.⁵⁰

Strašidla se zjevují v různých podobách na tajemných místech a projevují se hlasy, klepáním, přemísťování či shazováním předmětů. Za zlé byly považovány můry (mora, kikimora), které v noci dusí spící lidi i zvířata, škodí stromům a způsobují děsivé sny. Obávanou bytostí byl také upír, který po smrti své tělo udržuje nezetlelé tím, že vysává krev živým. Upírem se stávají duše sebevrahů, čarodějnic, vlkodlaků nebo zlých lidí (z těla vychází nečistý duch). S upíry byli spřízněni vlkodlaci, což byli živí lidé, kteří měli schopnost se měnit ve vlka⁵¹. Kromě vlkodlaků do skupiny bytostí, které stojí na hranici mezi lidským světem

⁴⁶ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 106–107.

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ AUERBACHOVÁ, Loren a COTTERELL, Arthur, ed. *Mytologie. Bohové, hrdinové, mýty*, s. 110.

⁴⁹ MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájeslovi slovanské*, s. 24.

⁵⁰ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 133–139.

⁵¹ Nejstarší zmínku o proměňování člověka ve vlka najdeme ve *Slově o pluku Igorově*. Kniže Veleslav prý v noci jako vlk běhal od Kyjeva do Tmutorakaně, a než bylo kuropění, vracel se zpět. (MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájeslovi slovanské*, s. 23.)

a přírodními démony, řadíme planetníky (oblačníky), duše oběšených nebo udušených a navi, duše zjevující se v podobě ptáků s červenýma očima, ostrým zobákem a drápy, jejichž příčinou hněvu je smrt bez křtu a lze je vysvobodit kouzelnou formulí. Pokud se tak nestane, stanou se z nich rusalky.⁵² Rusalky jako přírodní bytosti jsou spojovány s dušemi nekřtěnců, utopených nebo udušených, a žen a dívek, které zahynuly sebevraždou. Jsou popisovány jako hezké, bledé dívky s rusými nebo zelenými vlasy, které milují zpěv a hudbu a svým kouzelným hlasem lákají plavce do hlubin a topí je. Tancují při svitu měsíce a lákají pastýře, aby jim hrál. Rusalkám se podobají víly, kterými se podle pověstí stávají duše nevěst zesnulých po zasnoubení, nebo duše mladých děvčat, odsouzených pro lehkomyšlný život k věčnému vznášení se v povětří mezi nebem a zemí.⁵³

Duchům byly, stejně jako bohům, přinášeny oběti. Mezi typické obětiny patřila zvířata, pečivo, plody, med, vejce, pivo, mléko, víno a další plodiny. Obětovalo se při příležitostech důležitých hospodářských prací (orba, setí, sklizeň), rodinných událostech (svatba, narození, nemoc, úmrtí) nebo i křesťanských svátků slavených vysloveně pohanským způsobem. Obřady bývaly zakončeny hostinou provázenou hudbou, zpěvem, tancem a různými hrami. Konaly se také slavnosti, většinou vázané k rytmům roku, jako byl zimní a letní slunovrat, příchod jara a podzimní sklizeň. Jejich hlavní smysl byl hospodářský, cílem obřadů agrární magie bylo ovlivnit přírodní zákony, zajistit úrodu a rozmnožování dobytka, což byly základní existenční potřeby společnosti. Proto tyto rituály nezanikly ani po převládnutí křesťanství, později byly pouze překryty a ztotožňovány se svátky církevními.⁵⁴

⁵² VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 139–141.

⁵³ MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájeslovi slovanské*, s. 66–73.

⁵⁴ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 202–205.

2 SŘEDOEVROPSKÁ LIDOVÁ POHÁDKA

2.1 Lidová pohádka

Termínem pohádka⁵⁵ označujeme literární texty vznikající na základě rozmanitých starodávných vyprávění, jejichž autor je anonymní. Pohádky při svém vývoji vstřebávaly různé bájně představy lidstva a nadčasové životní pravdy, zejména víru v kouzelnou moc slova a touhu po naplnění dobra.⁵⁶

Pohádka vytváří čarovný svět, ve kterém neplatí přírodní zákony a řídí se dle svého vlastního řádu, od reálného světa odlišujícího se větší spravedlivostí. V pohádkách vždy vítězí dobro nad zlem. Typicky obsahuje kouzelné prvky, používá stereotypní formule a magická čísla. Odehrává se v bezčasové věčnosti (tenkrát, kdysi, kdykoli) a v neurčitém prostředí (kdesi), čímž se odlišuje od pověstí, které mají reálné jádro a časoprostorové zakotvení.⁵⁷

„Podle původu rozlišujeme pohádky lidové a autorské. Lidová pohádka je epický prozaický žánr ústní lidové slovesnosti, jehož základem je umělecká fantastika nebo podobenství.“⁵⁸ Lidová pohádka se zrodila ze všeobecné lidské zkušenosti, přežívala z generace na generaci a stala se nadčasovou. Jejím nejstarším útvarem jsou pohádky kouzelné. „Jejich syžety se odvozují z archaických rodových mýtů a obřadů iniciace (zasvěcení), spojených s bolestnou zkouškou odolnosti, s představou dočasné symbolické smrti, styku s duchy a znovuzrození (vysvobození princezny, sňatek).“⁵⁹ Do kategorie lidové pohádky dále řadíme zvířecí, legendární a novelistické pohádky.⁶⁰

Typickými znaky kouzelné pohádky jsou zázračný obsah, nadpřirozený prostor a děj odehrávající se mimo náš čas. Původně byly vyprávěny dospělými a také pro ně byly nejspíš určeny. Postavy v nich jsou neměnné, mají své dané role vycházející z dávných archetypů.⁶¹ Časté jsou postavy nadpřirozené čili kouzelné a démonické. Tyto postavy mají buď roli škůdců-protivníků hlavního hrdiny, (obvykle se jedná o draky, duchy, čarodějnice nebo čerty),

⁵⁵ Staročeský výraz pohádka, příbuzný se slovem hádati, označoval hádanku, záhadu či spor. Současný pojmový význam slova pohádka se vyvinul v době obrozenecké z polského gadać = mluvit, vyprávět, tlachat. (MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. 1. vydání. Praha: Paseka, 2004, s. 472. ISBN 80-7185-669-X.)

⁵⁶ ČEŇKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*. 1. vydání. Praha: Portál, 2006, s. 107. ISBN 80-7367-095-X.

⁵⁷ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 472–473.

⁵⁸ ČEŇKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*, s. 108.

⁵⁹ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 473.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ ČEŇKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*, s. 108.

nebo pomocníků a dárců (kouzelný dědeček, pomáhající duše zemřelých rodičů nebo mytická zvířata). Podobnou funkci mají i magické předměty, které může získat hrdina a užívat je ke svému prospěchu, nebo je proti němu použije protivník.⁶²

Původní kouzelné pohádky mají ucelenou strukturu, obsahují výchozí situaci, uvádějící posluchače do situace, dále přípravnou fázi, seznamující s hlavním hrdinou a jeho okolím, někdy je obsaženo i setkání se škůdcem. Poté nastává expozice, která tvoří nejrozsáhlejší část příběhu, v níž hrdina putuje, pátrá po partnerce, prchá před škůdcem a připravuje se na jeho zúčtování s ním. Vyvrcholení je až na samém konci pohádky, kdy je problém vyřešen, škůdce odstraněn a následuje šťastný závěr. Pokud příběh neobsahuje všech pět fází, nasvědčuje to skutečnosti, že se jedná o torzo pohádky, autorské přepracování původní narace či o nové umělecké dílo, které pohádku imituje.⁶³

V pohádkách je vyjádřeno naše kulturní dědictví, vyskytují se v nich náboženské motivy a mnohé biblické příběhy jsou podobné povahy jako pohádky. Většina pohádek vznikla v dobách, kdy bylo náboženství velmi důležitou součástí života, tudíž se náboženskými tématy přímo nebo nepřímo zabývala.⁶⁴

Historické kořeny kouzelné pohádky zkoumal Vladimír Jakovlevič Propp (1999). Pohádka má podle něj blízký vztah ke kultům a náboženství a uchovala v sobě stopy obřadů a obyčejů. Mezi pohádkou a obřadem existují různé vazby. Může dojít k jejich přímé shodě, významovému přehodnocení obřadu (některé prvky obřadu, které se pod vlivem historických změn staly nefunkčními, jsou v rámci pohádky zaměněny za prvky srozumitelnější) nebo protikladnému využití obřadu (námět se vytvářel na základě záporného vztahu ke skutečnosti, která byla kdysi považována za přijatelnou). V této souvislosti zmiňuje i vztah pohádky k mýtu. Říká, že mýty jsou: „... výtvoři, které ještě neztratily spojení s výrobní základnou raných stádií vývoje společnosti.“⁶⁵ To, co v současné evropské pohádce podleho významovému přehodnocení, se zde udržuje v původní podobě, mýty se tedy dají považovat za klíč k pochopení pohádky.⁶⁶

⁶² OTČENÁŠEK, Jaroslav, (ed.). *České lidové pohádky. Pohádky kouzelné I*. 1. vydání. Praha: Vyšehrad, 2019, s. 11. ISBN 978-80-7601-098-1.

⁶³ Tamtéž, s. 14.

⁶⁴ BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek*. 2. vydání. Praha: Portál, 2017, s. 21–22. ISBN 978-80-262-1172-3.

⁶⁵ PROPP, Vladimír, Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. 1. vydání. Jinočany: H&H, 1999, s. 153. ISBN 80-86022-16-1.

⁶⁶ Tamtéž, s. 148–153.

Pohádka do sebe vstřebala některé prvky z prvobytně pospolné společnosti i kultury. Objevují se v ní obrazy a situace, které se nevztahují k bezprostřední skutečnosti, jako okřídlený drak nebo kůň a domek na kuřích nožkách. Ty nikdy neexistovaly, nejsou historické samy o sobě, ale jsou historické ve smyslu svého vzniku jakožto představy. Některé motivy v pohádkách vycházejí z jiného pojetí času, prostoru a množství, než je dnešní. Při objasňování geneze pohádky se tedy musí přihlížet také k formám myšlení v dobách prvobytně pospolných společností.⁶⁷

Pohádkové texty se objevují již ve starověku, tehdy však nebyly předmětem sběratelského zájmu, informace o jejich podobě známe pouze zprostředkovaně díky torzovitým otiskům v umělé literatuře⁶⁸. Stopy pohádky nacházíme v antické literatuře, v bibli i v žánrech středověké literatury, kde zrcadlí pro středověkého člověka typické míšení reality a fantastična. Předpokládá se, že vývoj kouzelné pohádky se zastavuje už ve středověku, na několik dalších století však zůstává páteří ústní lidové tradice a inspirací pohádkových typů mladších, ale též pověstí, cestopisů, démonických povídek, anekdotických a satirických folklorních příběhů. Fundamentálním dílem světové anonymní pohádky je arabský cyklus *Tisíc a jedna noc*, jehož základy sahají až do 3. století, písemně zaznamenán byl kolem přelomu 14. a 15. století. Od počátku novověku se objevovaly snahy o ucelené zpracování folklorních pohádek, například *Pohádky matky husy* Charlese Perraulta a *Pohádky pro děti a domov* bratří Grimmů. V pohádkách nalézali inspiraci také následující generace spisovatelů. „Z pohádkových principů čerpají imaginativně-mytologické tendence moderní literatury 20. století a žánr fantasy.“⁶⁹

2.1.1 Teorie šíření lidové pohádky

U pohádek na celém světě se vyskytují obdobné motivy (kouzelné předměty, postavy, nadpřirozené bytosti), spojené v ucelené vypravování a vytvářející osnovu. Pohádky vykazující shody v ději a lišící se některými motivy tvoří varianty základní osnovy. Pohádkové varianty jsou inspirací pro archetypální a psychoanalytické analýzy lidské psychiky, kterou se mimo jiné zabývali Carl Gustav Jung a Bruno Bettelheim.⁷⁰

⁶⁷ PROPP, Vladimír, Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. 1. vydání. Jinočany: H&H, 1999, s. 155–158. ISBN 80-86022-16-1.

⁶⁸ Nejstarší písemný záznam pohádky (*O dvou bratřích*, z níž přešlo do ústní tradice evropských národů mnoho motivů) pochází z Egypta, ze 13. stol. př. n. l. (MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 474.)

⁶⁹ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 474–476.

⁷⁰ ČENKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*, s. 108.

Lidová pohádka je dnes nejen jedním ze základních žánrů literatury pro děti a mládež, ale i předmětem folkloristického bádání. Pohádky jsou zkoumány metodami komparatistiky, psychoanalýzy, formalismu a strukturální sémiotiky. Badatelé byli přitahováni záhadou opakování pohádkových motivů a syžetů různých národů. Srovnávací folkloristika sleduje několik teorií vzniku a šíření pohádky, a to například mytologickou, antropologickou, migrační a historicko-geografickou.⁷¹

Mytologická teorie považuje lidové pohádky za pozůstatky indoevropských mýtů z dávných dob. Jejimi zakladateli byli na počátku 19. století němečtí sběratelé a vědci Jacob a Wilhelm Grimmové. V tomto duchu sbírali a upravovali pohádky Karel Jaromír Erben, Vuk Stefanovič Karadžić a Alexandr Nikolajevič Afanasjev.⁷²

Podle **antropologické** teorie, založené na předpokladu univerzality lidské psychiky a vztahů člověka k okolnímu světu, čerpala lidová pohádka dějové osnovy a základní představy o postavách a situacích z primitivních náboženských rituálů, uctívání zemřelých předků či animistických kultů.⁷³ Podobné pohádkové látky tak mohou „... vznikat bez přímého vlivu nezávisle na sobě díky obecným konstantám lidského života.“⁷⁴

Migrační teorie hovoří o stěhování pohádek od národa k národu, přičemž každé nové prostředí je specificky formuje. Hlavní představitel tohoto směru byl Theodor Benfey, který považoval za pravlast pohádek buddhistickou Indii.⁷⁵ Předpokládal, že prototypy evropských pohádek, spjaté zejména s buddhistickým učením o stěhování duší, vznikly v Indii a odtud se šířily dál. Na migrační teorii na přelomu 19. a 20. století navázala tzv. finská škola, která rozvinula **geograficko-historickou** metodu detailního srovnávání různých variant a jejich časové posloupnosti.⁷⁶

2.2 Lidová pohádka z hlediska psychologie

Psychoanalytické interpretace, jejichž nejznámějšími autory jsou Carl Gustav Jung, Bruno Bettelheim a u nás Michal Černoušek, chápou pohádky jako nevědomé archetypy čili pravzory.⁷⁷ Pohádky nepopisují reálný svět, ani neradí, jak se má člověk chovat. Týkají se vnitřních pochodů, které se odehrávají v jednotlivci, zejména v období dětství. Pomáhají mu

⁷¹ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 474.

⁷² ČENKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*, s. 108.

⁷³ Tamtéž, s. 109.

⁷⁴ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 474.

⁷⁵ ČENKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*, s. 109.

⁷⁶ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 474.

⁷⁷ Tamtéž.

najít vlastní řešení, podporují sebedůvěru a víru v budoucnost. Tyto potřeby uspokojuje zejména lidová pohádka, která vypovídá o vnitřních problémech lidského bytí a správném řešení nesnází. Poskytuje dítěti zábavu, podněcuje v něm představivost, přináší poučení o něm samém a podporuje osobnostní růst.⁷⁸

Pohádky mají schopnost sdělovat zjevné i skryté významy a promlouvat ke všem rovinám lidské osobnosti současně. Obsahují důležitá sdělení pro vědomou, předvědomou i nevědomou mysl. Pojednávají o všeobecných lidských problémech, zejména těch zaměstnávajících dětskou mysl, podněcují rozvoj dítěte a ulevují přitom předvědomým a nevědomým tlakům. Lidové pohádky začínají tam, kde se dítě psychologicky a pocitově opravdu nachází. Rozmanitým způsobem dítěti objasňují poselství, že boj proti krutým životním nesnázím je nevyhnutelný a je součástí lidské existence. Když se člověk nevyhýbá boji a čelí nesnázím a překážkám, nakonec vyjde jako vítěz. Pohádka všechny situace zjednodušuje, charaktery jsou spíše typické než jedinečné. Zlo je všudypřítomné jako dobro a stejně tak v každém člověku jsou sklony k obojímu.⁷⁹

Dětskou mysl ovládá polarizace, která vládne i pohádkám. Pohádkové postavy nejsou rozporuplné. „Člověk je buď dobrý, nebo špatný, nic mezi tím.“⁸⁰ Protikladné charaktery pomáhají dítěti rozumět rozdílu, který mezi nimi je. Teprve až je na základě pozitivních identifikací vystavěna pevná osobnost, získá dítě základnu pro porozumění, že si člověk může vybrat, kým chce být. Dítě se identifikuje s kladnou postavou hlavně proto, že v něm hrdinova situace vyvolává hlubokou odezvu. Do postavy se vžije a chce se jí co nejvíce podobat.⁸¹

Důležitosti pohádek pro vývoj dětské psychiky se věnuje Michal Černoušek v knize *Děti a svět pohádek* (2019). Stejně jako Bettelheim je přesvědčen, že klasické (lidové) pohádky odpovídají na některé zásadní psychické potřeby rozvíjejících se dětí a souzní s nimi (například vztah k rodičům, sourozencům, potřeby lásky, důvěry ve svět a potřeby rozvíjení pocitu životního smyslu). Pohádky nejvíce ze všech útvarů literatury pro děti vyhovují synkretickému a symbolickému myšlení dětské psychiky. Představují pro malé děti důležité psychické podněty, které jsou zásadní pro jejich duševní rozvoj. Předkládají jim jednotlivé významy různých životních problémů, které mají během svého růstu individuálně vyřešit, aby nezůstaly v zajetí infantilismu i po dosažení dospělosti. Tyto problémy a cesty k jejich

⁷⁸ BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek*, s. 20–34.

⁷⁹ Tamtéž, s. 12–16.

⁸⁰ Tamtéž, s. 16.

⁸¹ Tamtéž, s. 16–17.

řešení jsou dětem tlumočeny ve srozumitelných konkrétních obrazech a jasných symbolech. Pohádky rozšiřují dětské vědomí a „... díky srozumitelné obraznosti dějů a zápletek umožňují, aby si děti postupně uvědomovaly různé problémy a potíže růstu, a přitom se poučily o možnostech řešení i o případných důsledcích různého řešení problémů.“⁸² Osvětlují informace o hodnotách a významech základních mezilidských interakcí, jako jsou poučení o etickém charakteru nebo o mravních dimenzích lidského života.⁸³

2.3 Lidová pohádka a mýtus

Ve většině kultur neexistuje mezi mýtem a lidovým vyprávěním přesná hranice, společně představují literaturu předpisemných společností. Mýty i pohádky byly po dlouhá staletí předávány ústně, vypravěči příběhy zestručňovali, promíchávali a obměňovali. Konečný tvar dostaly až poté, co byly zapsány. „Některé pohádky a lidová vyprávění se vyvinuly z mýtů, jiné se do nich začlenily. Obě formy ztělesňovaly nahromaděnou společenskou zkušenost, neboť lidé si přáli vracet se k moudrosti z minulých dob a předávat ji příštím generacím.“⁸⁴

Pohádky mají s mýty mnoho společného. V mýtech je však častěji hrdina posluchači představen jako postava, kterou by měl napodobovat ve vlastním životě. Stejně jako pohádky, i mýty symbolicky vyjadřují vnitřní konflikt a navrhují jeho řešení. Námět však předkládají vznešeně, kladou na lidi neustálé požadavky prostřednictvím nadlidských hrdinů, kterým se obyčejní smrtelníci nemohou rovnat. Pohádka oproti tomu nic nevyžaduje, naopak uklidňuje, dává naději do budoucna a ve většině případů slibuje šťastný konec. I když v mýtech i pohádkách nacházíme stejné typické postavy a situace, je mezi nimi zásadní rozdíl, a to odlišný způsob sdělování. Mýtus předkládá ojedinělý případ velkolepého hrdiny, jehož činy jsou popisovány zázračně a s úžasem. Události v pohádkách, ač nepravděpodobné a neobvyklé, jsou naopak předkládány jako něco obyčejného, co se může přihodit i běžnému člověku. Pohádky nám poskytují ujištění, že výsledkem zkoušek a utrpení patřícím k růstu je šťastný život. Mytičtí hrdinové ztělesňují pro dítě až příliš tvrdé požadavky. Zatímco oni zažijí proměnu vedoucí k věčnému životu v nebi, pohádkový hrdina žije mezi ostatními lidmi a vítězí nad všemi problémy přímo na zemi. Základní lidství hrdiny v pohádkách je připomínka, že jednoho dne zemře jako všichni ostatní.⁸⁵

⁸² ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek*. 2. vydání. Praha: Portál, 2019, s. 17. ISBN 978-80-262-1434-2.

⁸³ Tamtéž, s. 12–17.

⁸⁴ BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek*, s. 34–35.

⁸⁵ Tamtéž, s. 35–53.

Mýty i pohádky odpovídají na otázky o povaze a původu světa. Zatímco mýty poskytují jednoznačnou odpověď, pohádky podněcují, obsahují poselství se skrytým řešením, ale nikdy je nevysvětlují. Pohled pohádky na svět se shoduje s pohledem dítěte. Dětské myšlení je animistické, tzn. že přisuzuje neživým věcem a světu vlastnosti živých bytostí. Bez období víry v kouzla by děti v období dospívání nebyly schopné postavit se tváří v tvář nepříznivému dospělého života.⁸⁶

Pohádky i mýty čerpají ze stejných zdrojů lidské představivosti, používají podobné motivy, události i hrdiny, liší se však svým koncem. Mýtus je pesimistický a dokládá tragiku konečnosti individuálního života. Oproti tomu pohádka je zakončena jasným optimismem. Mýtus i pohádka představují vzpomínání na prvopočátky věcí, ukryté v zapomnění dávnověku. Zatímco mýtus je kolektivním návratem, pohádka vede ke skrytým počátkům existence individuální.⁸⁷

2.4 Lidové pohádky ve středoevropské literatuře pro děti a mládež

Než se začneme věnovat středoevropské lidové pohádce, je třeba definovat pojem střední Evropa. V geologicko-přírodovědném kontextu tímto termínem označujeme prostor mezi Rýnem a Vislou, Baltem a Alpami. Z historického a kulturního hlediska je založen na vnitřních vazbách, zmíníme například přijetí latinského křesťanství, potřebu společné obrany proti expanzi Osmanské říše na prahu novověku⁸⁸ nebo reformaci v 16. století.⁸⁹

Termín střední Evropa se objevil v souvislosti se staronovým uspořádáním Evropy po napoleonských válkách (1803–1815). Během poslední třetiny 19. století a první třetiny 20. století nicméně probíhala dezintegrace tohoto makroregionu, která vyústila v jeho rozpad po druhé světové válce. Zachovala se však střední Evropa jako místo paměti a díky tomu se mohl také za specifických politických podmínek zrodit mýtus střední Evropy. Po zhroucení sovětského bloku se formuje nový makroregion, který je založen na společné historické zkušenosti a pro který se u nás ustaluje označení střední Evropa.⁹⁰

Středoevropskou lidovou pohádku na tomto základě definujeme jako vyprávění folklorního původu sebrané na území střední Evropy. Pro potřeby bakalářské práce budeme

⁸⁶ BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek*, s. 63–67.

⁸⁷ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek*, s. 29.

⁸⁸ Stereotyp „Turka“ jako úhlavního nepřítele a hrozby pro osud křesťanů sdílela celá střední Evropa.

⁸⁹ HROCH, Miroslav. *Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy*. 1. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2016, s. 58–61. ISBN 978-80-7419-232-6.

⁹⁰ HROCH, Miroslav. *Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy*, s. 65–68.

věnovat pozornost zejména lidovým pohádkám zaznamenaným sběrateli na našem území, případně na Slovensku a v Polsku.

S lidovou pohádkou se setkáváme nejčastěji v podobě literární adaptace. Dělí se na klasickou, která reprodukuje ústní podání jako památku lidové tvořivosti se zachováním prvků folklorní poetiky, a autorskou, v níž začíná převažovat individuální tvůrčí složka nad folklorní předlohou, blízká je tedy autorské pohádce.⁹¹

V průběhu 19. století se pohádka stávala jedním z vůdčích žánrů formující se literatury pro děti. Prvními sběrateli českých lidových pohádek byli obrozenci inspirovaní hederovským kultem folkloru jakožto zdroje národní svébytnosti. „Autorem první vydané sbírky je Jakub Malý (*Národní české pohádky a pověsti*, 1838), zakladatelskou hodnotu mají však až pohádky Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové.“⁹² Oba výchozí podání vypravěčsky upravovali. Erben, jakožto zastánce mytologického pojetí pohádky, zdůrazňoval autonomnost fikčního světa a usiloval o ideální rekonstrukci mytického jádra, směřoval k slohu klasicky objektivizovanému. Němcová naopak vnímala pohádky jako příběhy ze života lidu. Mezi další významné sběratele 19. století řadíme Matěje Mikšíčka, Beneše Methoda Kuldu, Jiřího Polívku a Josefa Štefana Kubína. Ve 20. století sběratelská činnost postupně vyhasínala, adaptací klasických lidových pohádek však přibývalo.⁹³

Slovanské pohádky Karla Jaromíra Erbena vyšly v originálním znění i v českém překladu: *Sto prstonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních. Čítanka slovanská s vysvětlením slov* (1865); *Vybrané báje a pověsti národní jiných větví slovanských* (1869). *České pohádky* byly knižně vydány až po jeho smrti.⁹⁴

Na Slovensku se věnoval sběru lidové slovesnosti Pavol Dobšinský, jehož sbírka pohádek byla vydána pod názvem *Prostonárodní slovenské pověsti* (1880–1883). Mezi nejvýznamnější polské sběratele lidových pohádek jsou řazeni Zorian D. Chodakowski, Kazimier W. Wóycicki a Oskar Kolberg.⁹⁵

⁹¹ V českém prostředí upravovali klasickým způsobem lidové pohádky K. J. Erben, B.M. Kulda nebo O. Sirovátka. Autorské adaptaci se věnovali například Božena Němcová, František Hrubín, František Lazecký aj. (ČEŇKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*, s. 114.)

⁹² MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 476.

⁹³ Tamtéž.

⁹⁴ ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*, s. 15–16.

⁹⁵ SIROVÁTKA, Oldřich. *Zlatý cop*. 2. vydání. Praha: Albatros, 1996, s. 232. ISBN 80-00-00010-5.

3 STŘEDOEVROPSKÁ FANTASY LITERATURA

3.1 Fantasy

Po boku science fiction a hororu se fantasy řadí pod zastřešující termín fantastická literatura. Řadíme do ní literární díla vytvářející obraz skutečnosti za pomoci smyšlených prvků, které neodpovídají běžné zkušenosti ani obecně platnému pojetí a nazírání světa.⁹⁶ V *Encyklopedii literárních žánrů* (2004) je fantasy definováno jako „... populární žánr iracionální fantastiky s tematickými zdroji v mýtu a středověké romanci.“⁹⁷

Tereza Dědinová (2015) považuje za fantastická díla, ve kterých fantastický prvek zaujímá význačnou roli ve struktuře fikčního světa a nese zcela specifickou funkci. Fantastický prvek je propojen sítí rodových podobností s dalšími fantastickými díly a vyznačuje se záměrnou odlišností od konsenzuální reality, fyzickou nemožností v případě postav a objektů, změnou v případě přírodních zákonů a pravidel fikčního světa.⁹⁸

Ve fantasy převažují chronologicky vyprávěné příběhy. Běžná je však volná manipulace s časem na úrovni příběhu – krácení a protahování času, cestování časem nebo vynětí určitých okamžiků z proudu času. Jazyk fantasy nemusí kopírovat chaotičnost recepce aktuálního světa, naopak se od obyčejného a každodenního záměrně vzdaluje. Dialogy využívají hudebnosti jazyka a vyjadřují se s přesností a mytickou čistotou. Prostřednictvím jazyka je ve fantasy vytvářen přesvědčivý druhotný svět.⁹⁹ „Přínos fantasy pak spočívá v odstupu, který oddálení od reálií aktuálního světa poskytuje, a umožňuje tak autorovi jasněji vidět vztah mezi obyčejným a nadpřirozeným, profánním a sakrálním.“¹⁰⁰

Postavy ve fantasy jsou víceméně archetypální a vytvářejí ustálenou sestavu rolí. Dominantní je hrdina či jejich skupina, se kterou se pojí postava jeho druha, mistra, protivníka, sexuálního objektu, který může být hrdinovou motivací, a fantastického stvoření. Topos (myšlenkové schéma) ve fantasy spočívá ve vstupu do jiné dimenze, a to buď vytvořením imaginárního světa, vytvořením světa paralelního s naším, nebo vstupem do pseudohistorie našeho světa. „Imaginární světy jsou obvykle založeny na magii, jejich společenské zřízení

⁹⁶ DĚDINOVÁ, Tereza. *Po divné krajině. Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*. 1. vydání. Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015, s. 47–48. ISBN 978-80-210-7871-0.

⁹⁷ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 187.

⁹⁸ DĚDINOVÁ, Tereza. *Po divné krajině. Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*, s. 59.

⁹⁹ Tamtéž, s. 73–77.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 77.

bývá feudální a předtechnické, klíčovou roli v nich hraje rovněž náboženství.¹⁰¹ Důležitý je motiv cesty, který představuje dobrodružství a úkol, je symbolickým vyjádřením životní pouti a také prostředkem k utváření hrdinova postoje ke světu. Další motivy jsou intimní (citové a sexuální), satirické a mytologické. Časté jsou intertextové odkazy k mýtům a pohádkám.¹⁰²

3.2 Fantasy jako žánr

Kořeny fantasy sahají k prapočátkům slovesnosti. Někdy jsou za něj považovány již staré eposy a mýty (*Epos o Gilgamešovi*), jedná se však spíše o mytické zdroje než o fantasy samotnou. Dalšími zdroji jsou žánry dobrodružné literatury, legendy a gotický román.¹⁰³

Podle *Encyklopedie fantastických světů* byly základními útvary žánru pohádka a hrdinský epos. Pohádky byly dlouho spjaty se světem žen a dětí a zrcadlí hnutí lidské touhy prostřednictvím světů, ve kterých dobro vítězí nad zlem. Hrdinská epika se zrodila z písní, ve kterých se lovci a válečníci navzájem chlubili svou odvahou, jednalo se o ryze mužskou záležitost. Odráží se v nich tužby hrubšího druhu, často vybojované krví. Oba literární útvary jsou propleteny, v pohádkách je například přítomné násilí a v epice dobrodružství.¹⁰⁴

Počátky žánru fantasy, jak jej známe dnes, spadají do období konce 19. století, kdy docházelo k rozvoji literární fantastiky a novodobým návratům mytických a pohádkových motivů do literatury pro dospělé. Herderovsko-grimmovský zájem o pohádku jako výraz lidových tradic a národních kořenů vyjadřoval jiné postavení pohádky ve vztahu ke společnosti a kultuře, než jaké měla původně. Byla zkoumána z vědeckého hlediska, což ji postupně odsouvalo mezi kulturní prameny. S ústupem pohádky z četby dospělých začala vzrůstat potřeba hledat fantastiku jinak a jinde. Zrodila se potřeba dospělého čtenáře nahradit ztrátu jednoho fantazijního žánru, který už nevyhovoval jeho potřebám reflexe života a světa, žánry jinými. V době na přelomu století sílila racionalita, kterou bylo potřeba vyvažovat více tajemnem, poezií a fantazií. Mezi první autory fantasy jsou řazeni Herbert George Wells (*Wonderful visit*, 1895), George MacDonald a Henry Rider Haggard, který bývá považován za zakladatele žánru fantasy a jehož tvorba měla vliv na Tolkiena i Lewise.¹⁰⁵

¹⁰¹ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 188.

¹⁰² Tamtéž, s. 188–189.

¹⁰³ Tamtéž, s. 188.

¹⁰⁴ PRATCHETT, Terry a PRINGLE, David, ed. *Fantasy. Encyklopedie fantastických světů*. 1. vydání. Praha: Albatros, 2003, s. 8. ISBN 80-00-01126-3.

¹⁰⁵ NOVÁKOVÁ, Luisa. Několik poznámek o pohádce a fantasy. In: KOUDELKOVÁ, Eva, ed. *Současnost literatury pro děti a mládež*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2008, s. 13–14. ISBN 978-80-7372-309-5.

Žánr fantasy zpopularizovalo dílo autorů skupiny Tušitelů (*Inklings*) scházející se od 30. do 60. let 20. století v Oxfordu. Jejimi nejznámějšími členy byli John Ronald Reuel Tolkien, jehož trilogie *Pán prstenů* vynesla fantasy mezi nejpůvodnější žánry, a Clive Staples Lewis, autor *Letopisů Narnie*. Jejich předchůdcem byl skotský farář a spisovatel George MacDonald, který je považován za jednoho z prvních autorů fantasy (*Phantastes: A Fairie Romance for Men and Women*, 1858; *The Princess and the Goblin*, 1872). Jako první umístil příběh do samostatného fantasy fikčního světa William Morris (*The Wood Beyond the World*, 1894).¹⁰⁶

V novodobé fantasy je známý význam jak pohádky a mýtu, tak i dobrodružné literatury a středověké dvorské epiky. Vyrůstala především z tradic a kořenů anglického písemnictví, což ji přirozeně spojilo s klasickými anglickými díly pro mládež. Mezníkem ve vývoji fantasy byl vznik tzv. pulpových magazínů (časopisů tištěných na nekvalitním papíře, určených pro širokou čtenářskou obec, jejichž obsahem je zábavná, až triviální četba) na přelomu století v Anglii a v USA. Od pulpových magazínů vedla přímá cesta k paperbackovým edicím fantasy, které zažívaly rozkvet zejména od poloviny šedesátých let 20. století a sehrály velkou roli v popularizaci, ale také v profanaci žánru fantasy, kvůli čemuž je považován za žánr menších uměleckých kvalit.¹⁰⁷

Podle Luisy Novákové (2008) se vývoj žánru fantasy dělí na dvě cesty. První cestu fantasy jako literatury triviální s čistě zábavnou funkcí, a druhou cestu fantasy jako literatury, která „... kromě poutavého příběhu nabízí autorům prostor pro vyjádření hlubšího poselství o současném světě nebo o lidském životě jako takovém.“¹⁰⁸ Chápání fantasy jako žánru hodnotícího stav světa považuje za „... příznačné pro fantasy evropského typu, fantasy, která čerpá především z tradic umělecké literatury, sleduje umělecký vývoj, nevyděljuje se z něj někam na okraj, nepetrifikuje se. Stejně jako kterémukoli uměleckému dílu je jí vlastní tvůrčí hledání a snaha o osobitost.“¹⁰⁹

¹⁰⁶ DĚDINOVÁ, Tereza. *Po divně krajině. Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*, s. 86.

¹⁰⁷ NOVÁKOVÁ, Luisa. Několik poznámek o pohádce a fantasy. In: KOUDELKOVÁ, Eva, ed. *Současnost literatury pro děti a mládež*, s. 15.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 16.

¹⁰⁹ Tamtéž.

3.2.1 Typy fantasy literatury

Fantasy se postupně rozrostla z původní mytologie, lidové slovesnosti a hrdinských zpěvů do široké palety literárních forem. V *Encyklopedii literárních žánrů* jsou uvedeny tři hlavní žánrové varianty fantasy literatury:

1. epická fantasy, založená na propracovaném syžetu s několika dějovými liniemi, jejímž specifickým je družina hrdinů;
2. hrdinská fantasy, která vychází z heroického mýtu a vyděluje se z ní tzv. *sword and sorcery* = meč a magie;
3. science fantasy, pro kterou jsou příznačné vědecké prvky, a která stojí na rozhraní fantasy a sci-fi.¹¹⁰

Hrdinská fantasy zahrnuje příběhy o hrdinovi nebo hrdince, kteří prožívají různá dobrodružství ve smyšleném světě a často se střetávají s nadpřirozenými silami. Jejimi typickými rysy je heroická povaha postav a jejich konání, založené na pevných hodnotách. Můžeme narazit také na pojem vysoká nebo epická fantasy. Na rozdíl od příběhů meče a magie, které dávají přednost kratším příběhům, si libuje v objemných a mnohasvazkových dílech. Hrdinská fantasy se musí odehrávat ve zcela smyšleném světě, nikoliv v naší všední současnosti (sebevíc vyšperkované magickými motivy), ani v žádné epoše dějin. Jejím základním kamenem je imaginární svět (pro který Tolkien používal pojem „druhotný“ svět). Volba prostředí je důležitější než postavy a vypravěči, kteří se mohou měnit díl od dílu. Smyšlený svět zůstává, stojí na něm jednota románu a souvislosti děje. Taková kniha by proto měla začínat mapou, obvyklé jsou slovníčky, vysvětlivky, seznamy vystupujících postav, rodokmeny a osvětlující pseudohistorické „studie“.¹¹¹

Termín meč a magie je používán od počátku 60. let 20. století, přestože literatura spadající do této kategorie vznikala již dříve. Jeho průkopníkem byl Robert Ervin Howard. Svou fantasy zasadil do neexistujícího světa plného příšer a kouzelníků, v němž jsou všechny ženy krásné a všichni muži nebezpeční. Popularita této odnože žánru fantasy dosáhla vrcholu kolem roku 1970. Od té doby je zastiňován hlavním proudem post-tolkienovské hrdinské fantasy.¹¹²

¹¹⁰ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 189.

¹¹¹ PRATCHET, Terry a PRINGLE, David, ed. *Fantasy. Encyklopedie fantastických světů*, s. 33–35.

¹¹² Tamtéž.

3.3 Fantasy a mýtus

Fantasy má své kořeny v mýtu, v pradávém i moderním, který je aktualizován a ožívován v podmínkách moderního světa. Mýtus se tak stává fenoménem, působícím v právě přítomném okamžiku, ne pouze v minulosti. Fantasy přebírá funkci tradovaného mýtu, ovšem bez jeho autoritativnosti a zobrazuje hlubší skutečnost. Díky svému sepětí s duchovním rozměrem a mýtem nabízí fantasy odpověď ohledně smyslu života. Fantastická literatura jako celek obnovuje a oživuje čtenářovo vnímání skutečností aktuálního světa.¹¹³ „Podněcuje k jasnému pohledu na krásu a kouzla ukrytá před nepozorným přehlédnutím zdánlivé všednosti.“¹¹⁴

Je třeba rozlišovat mezi jádrem starých příběhů vycházejících z mytologie, které jsou pozůstatky zaniklých náboženství, a pohádkami, považovanými za báchorky pro pobavení. Současná fantasy se řadí ke druhé skupině, čerpá však inspiraci z mytologie, a to především z její skryté síly. Žánr moderní fantasy vychází z několika mytologických okruhů:

- starořecká mytologie (panteon bohů, polobohů a héroů);
- keltská kultura;
- mytologie Germánů, starých Skandinávců a Islandců (příběhy o Thorovi, Odínovi, Lokim nebo hrdinech z rodu Siegfrieda);
- židovsko-křesťanská tradice bible a knih apokryfů (živá náboženství dneška, v jeho rámci nalezneme např. knihy Tolkiena a Lewise);
- živé i mrtvé mýty dalších civilizací, zejména starověké Mezopotámie, Egypta, Indie, Persie, Arábie, Finska, Japonska, Afriky, předkolumbovské Ameriky, Austrálie a Polynésie.¹¹⁵

V současnosti se objevují nové přístupy k mýtu i nové zdroje, jako jsou slovanské mýty a pohádky.¹¹⁶

Mýtus a náboženství jsou pro fantasy především inspirací. Fantastické dílo je psáno a má být čteno jako beletrie. Do fantasy můžeme zahrnovat příběhy, jejichž zázračno je považováno za skutečné, ale ne v pravém slova smyslu. Zázraky a monstra byly původním publikem vnímány jako reálné, ale vstupující do života pouze duchovně nebo do života hrdinsky vyvolených. Někteří badatelé pracují s předpokladem, že texty nejstarších národních

¹¹³ DĚDINOVÁ, Tereza. *Po divné krajině. Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*, s. 208.

¹¹⁴ Tamtéž.

¹¹⁵ PRATCHET, Terry a PRINGLE, David, ed. *Fantasy. Encyklopedie fantastických světů*, s. 8–9.

¹¹⁶ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 189.

literatur byly autory konstruovány spíše jako fikce než historie, i když lidé nejspíš záležitosti pověr a magie přijímali jako skutečnost. Důležitý je fakt, že fantastická díla neusilují o vybudování primární víry u čtenáře jako náboženství. Úspěšná fantastická díla budují pevnou sekundární (fikční) víru, kdy si čtenáři uvědomují, že nehledě na to, jak významné jim mohou fantastické prvky připadat, zachovají si odstup a budou si vědomi jejich fantastičnosti.¹¹⁷

Fantastická díla vyžadují probuzení víry v existenci jevů a bytostí, jejichž výskyt není v aktuálním světě podložen. Obyvatelé fikčního světa jsou v jeho rámci skuteční jako lidé v rámci aktuálního světa a alegoricky zobrazují náš svět a prožívání. Čtenář potřebuje věřit ve věrohodnost autorem stvořeného prostředí, postav a zápletky příběhu. Fantastický svět, byť založený na vlastních pravidlech logiky, musí být realistický a věrohodný, což je rozhodující pro vznik sekundární víry. Příběh musí být prezentován jako pravdivý, nadpřirozené prvky v textu musejí být věrohodné a mít zřetelnou motivaci, historii, touhy a cíle.¹¹⁸

Pro fantasy jsou typické archetypální charaktery, čerpající z mytických kořenů, odkazující spíše k celku než k jednotlivci, což v důsledku znamená nedostatek individualizujících rysů postav. Jejich projevy skrze zevnějšek a jednání vedou k jejich podřízenosti příběhu. Množství fantastických postav je v první řadě funkcemi příběhu a součástí prostředí. Fantasy však není pouhým návratem k mýtu a k pohádce. Dokáže kombinovat fantastické a realistické charaktery, na základě čehož rozlišujeme aktanty – funkce příběhu, a aktéry – psychologicky prokreslené postavy.¹¹⁹

3.4 Fantasy a pohádka

Fantasy a tradiční kouzelná pohádka jsou žánrově spřízněné. Spojuje je důraz na děj, na jeho dynamiku, vyprávění, fantazii, zábavnost a úžas nad zázračným.¹²⁰ „Za dědictví lidové pohádky lze snad považovat také sklon některých fantasy příběhů, zvláště se to opět týká tzv. heroické, tolkienovské, vyšší fantasy, k jasnému rozlišení dobra a zla.“¹²¹ Ve fantasy typu meč a magie je tento rozdíl stírán. Například v sáze o *Zaklínači* nenajdeme ani jednu zcela zápornou

¹¹⁷ DĚDINOVÁ, Tereza. *Po divné krajině. Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*, s. 28.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 72–73.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 78.

¹²⁰ NOVÁKOVÁ, Luisa. Několik poznámek o pohádce a fantasy. In: KOUDELKOVÁ, Eva, ed. *Současnost literatury pro děti a mládež*, s. 14–17.

¹²¹ Tamtéž, s. 17.

či kladnou postavu. Jeho autor, Andrzej Sapkowski, odstraňuje rozdíl mezi dobrem a zlem, charaktery hrdinů vykresluje realisticky, v každém je přítomné jak zlo, tak i dobro (viz dále).

Pohádka a fantasy mají společnou schopnost předat hlubší poselství a skryté významy, pojednávají o všeobecných lidských problémech. „Lidová pohádka se však v tomto ohledu vyjadřuje implicitně, má blízko k podobenství. Tato implicitnost souvisí pravděpodobně s tím, že je lidová pohádka odrazem světa, v němž byly životní řád a hodnoty dané. Důsledkem této danosti je, že pohádka řád a hodnoty reflektuje jako natolik všeobecně známé a samozřejmé, že nemá potřebu se k nim vyjadřovat, komentovat je explicitně, postupuje tedy cestou jejich implicitního utvrzování.“¹²² Oproti tomu ve fantasy se odráží stav moderní společnosti, kde je jakýkoli řád neustále zpochybňován. V různých literárních dílech je tato reflexe odlišná, může nabývat podobu v tematizaci nostalgie, mijejíciho času, antiutopických prvků nebo převrácení klišé. Všechny jsou však reakcí na stejnou skutečnost, tedy stejný stav společnosti.¹²³

Fantasy od pohádky odlišuje vytváření fantastických světů, v němž jsou příběhy ukotveny v prostoru i čase. V pohádce to není potřeba, zákonitosti v ní nejsou založeny na logice, nýbrž na celostním vnímání. Fantasy je ve své podstatě žánrem racionálnější, má sklon k realističtějšímu zobrazení a uplatňování zákonitostí logiky, což lze chápat jako další znak při srovnávání s pohádkou.¹²⁴

3.5 Inspirace slovanskou mytologií ve středoevropské fantasy literatuře

V oblasti středoevropského prostoru patří fantasy k oblíbeným žánrům. V Čechách se tento žánr více prosadil až v porevolučním období, kdy začala být nejdříve vydávána díla zahraničních autorů. Posléze se začala vyvíjet i domácí tvorba. Z neznámějších autorů české fantasy literatury uvedeme mimo mnohé další Vilmu Kadlečkovou, Jiřího Kulhánka, Janu Rečkovou, Jiřího Pavlovského, Petru Neomillnerovou a Martina D. Antonína.¹²⁵

¹²² NOVÁKOVÁ, Luisa. Několik poznámek o pohádce a fantasy. In: KOUDELKOVÁ, Eva, ed. *Současnost literatury pro děti a mládež*, s. 17.

¹²³ Tamtéž, s. 17–18.

¹²⁴ Tamtéž, s. 18–19.

¹²⁵ MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 189.

Z českých autorů se slovanskou mytologií ve své tvorbě inspirovali například Leonard Medek (*Půlnoční jezdec*¹²⁶), Veronika Válková alias Adam Andreas (povídka *Malucha*¹²⁷) nebo Pavel Renčín (povídka *Městské války: Poslední Libušina věštba*¹²⁸).

Mytologie starých Slovanů je inspirací i pro slovenské autory, zmíníme například Juraje Červenáka, který své příběhy zasazuje do období českého raného středověku. Pracuje s prvky slovanského pohanství a českých pověstí a bájí. Například jeho knižní série *Bivoj*¹²⁹ je zasazena do doby bájných počátků českého kmene a příběh vychází ze *Starých pověstí českých*.

V polské literatuře mezi autory fantasy inspirovanými ve slovanských mýtech jasně dominuje Andrzej Sapkowski, který je známý především svou sérií *Zaklínač*. Popularitu získala zejména díky sérii počítačových her a seriálové adaptaci. Kromě slovanské se Sapkowski inspiruje také v mytologii keltské, germánské a severské, pracuje s množstvím bájných bytostí (čarodějnice, upíři, divoženky, lesní duchové, draci, džinové, rusalky) a tematicky se dotýká také lidových i umělých pohádek.¹³⁰

¹²⁶ MEDEK, Leonard. *Půlnoční jezdec*. 1. vydání. Šternberk: Saga, 1996.

¹²⁷ VÁLKOVÁ, V. Malucha. In: JIREŠ, Ondřej, ed. *Klenoty české fantasy*. 1. vydání. Praha: Argo, 2014. ISBN 978-80-257-1025-8.

¹²⁸ RENČÍN, Pavel. Městské války: Poslední Libušina věštba. In: *Legendy české fantasy II*. 1. vydání. Praha: Argo, 2015. ISBN 978-80-257-1436-2.

¹²⁹ ČERVENÁK, Juraj. *Bivoj*. 1. vydání. Praha: Brokilon, 2016. ISBN 978-80-7456-324-9.

¹³⁰ SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač III. Krev elfů*. 8. vydání. Petřvald: Leonardo, 2016, s. 237–238. ISBN 978-80-7477-060-9.

4 SROVNÁNÍ SLOVANSKÝCH MÝTŮ V LIDOVÉ POHÁDCE A FANTASY

Než se budeme věnovat srovnávání slovanských mýtů v lidové pohádce a fantasy, popíšeme jednotlivé mytické motivy vyskytující se v obou žánrech. Při analyzování lidových pohádek budeme čerpat z českých lidových pohádek sepsaných Karlem Jaromírem Erbenem a Boženou Němcovou, ze slovenských lidových pohádek Pavola Dobšinského (pracujeme s novějším českým vydáním *Slovenských pohádek*¹³¹, kde je oproti původnímu pro lepší srozumitelnost mírně upraven jazyk) a z polských lidových pohádek převyprávěných Oldřichem Sirovátkou v knize *Zlatý cop*. Při studiu slovanských mýtů ve středoevropské fantasy budeme vycházet z knižní série *Zaklínač*. Jeví se nám jako nejvhodnější z důvodu autorovy inspirace ve slovanském bájesloví a pohádkách.

4.1 Slovanské mýty ve středoevropských lidových pohádkách

Průkopníkem vědeckého bádání českého folkloru byl Karel Jaromír Erben (1811–1870). Slovanské mytologii se věnoval na vědecké úrovni z hlediska etnografa-folkloristy. Sbíral materiály ze slovanské mytologie a ze zaznamenaných zvyků, obyčejů, písní, pověstí a pohádek vyvozoval zákonitosti slovanské kosmogonie a teogonie.¹³² Na základě mytologické teorie o vzniku lidových pohádek v nich hledal stopy pohanských náboženských představ Slovanů. Své bádání shrnuje v předmluvě k *Vybraným bájím a pověstem národním jiných větví slovanských* (1869). Mytologický základ pohádek lze vysledovat u pohádek o stvoření světa, jinak se však teorie jejich vzniku opírají o jejich historicko-geografický a antropologický výklad. Erben vykládal mytologickou povahu pohádek podle teorie solární, což znamená, že v některých báhorkách je přítomný věčný zápas jara a zimy, světla a tmy, života a smrti či v podobě vysvobození panny překonáním tří překážek.¹³³

Mnohá témata, zápletky a postavy českých, slovenských a polských lidových pohádek jsou podobné. Častý je zejména motiv chudých mladíků, kteří se utkají v boji s drakem o princeznu a půl království, případně jim v cestě za šťastným koncem stojí splnění určitého množství úkolů (ve většině případů se jedná o úkoly tři). Hrdinové často využívají moc kouzelných předmětů, jakým je hrneček, který pomocí zaklínací formule vaří sám od sebe kaši

¹³¹ DOBŠINSKÝ, Pavol. *Slovenské pohádky*. Český Těšín: AGAVE, 2000. ISBN 80-86160-57-2.

¹³² ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*, s. 22.

¹³³ ČENKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*, s. 116.

v *Hrnečku, vař!* nebo beránek, ubrousek a obušek v *Obušku, z pytle ven!* Dalším společným rysem je rozdílný osud bratrů, nejčastěji tří, z nichž nejmoudřejší je vždy ten nejmladší (*Chromá liška*). V pohádkách je přikládána velká moc slovům, jimiž můžeme ublížit, nebo naopak pomoci. V *Sedmeru krkavců* je to síla mlčení, která vysvobodí bratry ze zakletí. V polské pohádce o *Zlatém copu* je kletba pronesená čarodějnici zvrácena za pomoci slov dobrých křesťanů. To nás vede k dalšímu styčnému bodu, a to opakujícím se křesťanským motivům. V převážné podobě se jedná o ujištění, že s boží pomocí dobro zvítězí nad silami zla.

V lidových pohádkách zastávají důležité role rozličné bájně bytosti. V pohádce *Tři zlaté vlasy děda Vševěda* jsou jimi sudičky, které synovi uhlíře přeurčily budoucnost. Ze slovanské mytologie víme, že lidé si sudičky představovali jako bílé oděné babičky, které „... uvalí na šestinedělku hluboký spánek, vezmou nemluvně a určují mu osud.“¹³⁴ S tímto popisem se setkáváme i v pohádce, jedna ze sudiček se navíc stane chlapcovou pomocnicí a pomáhá mu splnit úkoly, které nakonec splní a získá princeznu, přesně jak mu určil osud. Také postava děda Vševěda je založena na mytickém základě, neboť je „... jasné slunce, ráno je pacholátkem, v poledne mužem a večer starým dědem.“¹³⁵ Z jeho charakteru vyplývá, že je personifikací slunečního boha, který byl uctíván u nejstarších civilizací celého světa. Jeho každodenní životní pouť symbolizuje cyklické pojetí času, spjaté se střídáním dne a noci a každoroční obnovou přírody. Tuto cykličnost můžeme nalézt i v pohádce *O dvanácti měsíčkách*, kde jsou jednotlivé měsíce zosobněné ve dvanácti mužích, kteří se každý měsíc střídají ve vládě nad počasím.

V pohádce *O Smolíčkovi* zachrání jelen svého chráněnce před jezinkami, které „... bydlí v lesních jeskyních, uspávají lidi a vydlubují jim oči. Malé děti unášejí do svých jeskyň a krmí si je, aby si na nich pochutnaly.“¹³⁶ S lesní bytostí se setkáváme i v báchorce *Lesní ženka*, která se zjevila přadlence Bětušce, když byla na pastvě. „Jedenkrát, když dle svého obyčeje, v pravé poledne, po skrovném obědě k tanci se chystá – tu, kde se vezme, tu se vezme – stojí před ní překrásná panna. – Roucho má bílé, tenouké jak pavučinku, od hlavy k pasu splývají vlasy zlaté barvy a na hlavě má věnec z lesních květin.“¹³⁷ Ve slovanském bájesloví jsou lesní ženy známé také jako divé ženy. „Někdy prý přicházely z lesa na pole k pasačkám i pomáhaly jim přísti na vřeteně. Z motáče, který divé ženy takto napředly, mohlo se potom tak dlouho motati, dokud osoba motající nezaklela. Listí březové,

¹³⁴ MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájesloví slovanské*, s., 55.

¹³⁵ ERBEN, Karel, Jaromír. *České pohádky*. Říčany: SUN, 2018, s. 20. ISBN 978-80-7567-318-3.

¹³⁶ MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájesloví slovanské*, s. 90.

¹³⁷ ERBEN, Karel, Jaromír. *Sto prstonárodních pohádek a pověstí slovanských v nářečích původních*. Praha 1865, s. 30.

kteráž divá žena na poli vhodila děvčeti za ňadra, proměnilo se potom ve zlato.“¹³⁸ Z pohádky se navíc dozvídáme, že lesní ženky obdarovávají děvčata, chlapce by však utancovaly k smrti.

Slované věřili v posmrtný život, a víme, že o něm měli určité představy. Na personifikovanou smrt narážíme v pohádkách *Dobře, že je Smrt na světě* a *Smrt' kmotřenka*. Podle slovanských bájí je to žena v bílém, vyzbrojená kosou, srpem, hráběmi nebo pouhou ratolestí, jejíž dotyk uspává navždy. „V jejím příbytku hoří svíce, jejichž plamínky určují délku života lidí.“¹³⁹ V první pohádce je znatelný převažující křesťanský motiv a samotný popis smrti se omezuje na její roli v koloběhu života. Ve *Smrti kmotřence* odpovídá její vyobrazení pohanským představám. Shledáváme zajímavé, že v pohádkách setrvalo pojetí smrti jako ženy a nenarážíme na obraz smrti jako kostlivce, jak je často zobrazovaná od dob středověku. V pohádkách je smrt přirozenou součástí života, není však považována za definitivní. Zemřelí promlouvají ze záhrobí (*O diamantovém princí*) nebo jsou ožívováni. Obvyklé je užití mrtvé vody, která ledem sceluje, a živé, která jarem oživuje a udržuje mládí jako v pohádkách *Zlatovláska*, *Dvojčata* a *Tři zlaté vlasy děda Vševěda*.

V pohádce *Raráš a Šetek* se vyskytují hned dvě nadpřirozené bytosti, a to, jak napovídá sám název, raráš a šetek. První z dvojice je černé kuře s půl lidským, půl slepičím hlasem, spojované s čertem. V bájích odpovídá popisu raráše plivník, který se „... zjevuje obyčejně ve způsobě malého černého umoklého kuřete, kteréžto típajíc zimou se krčí. Lidé najdouce je v poli, vezmou je domů a dají za kamna, aby se ohřálo; druhého pak dne ráno nacházejí ve světnici tři hromádky obilí, jež plivník jinému hospodáři byl ukradl.“¹⁴⁰ V pohádce se raráše zbavil hospodář tak, že jej zavezl na to místo, kde ho našel. Šetek má podobné vlastnosti jako raráš, avšak „... vypadá jako malý klouček, ale má na rukou a nohou pazourky. Ochraňuje stádo, přináší obilí a peníze.“¹⁴¹ V pohádce se o něm navíc dozvídáme, že tropí samé neplechty, škádlívá psy, kočky a moráky, a je to stvoření nadmíru škodolibé. Oba jsou v bájesloví řazeni mezi domové duchy, kteří byli před rozšířením křesťanství ctěni jako ochránci obydlí. Pozdější negativní konotace vznikly nejspíše právě kvůli snaze církve potírat pohanské zvyky.

Další bájný tvor, který se vyskytuje ve vícero pohádkách (např. *Dvojčata*, *Statečný mládenec* nebo *Princ Bajaja*), je drak. Má většinou tři, někdy dvanáct hlav, a kvůli svému ničivě

¹³⁸ ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*, s. 96.

¹³⁹ VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*, s. 135.

¹⁴⁰ ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*, s. 130–131.

¹⁴¹ MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájesloví slovanské*, s. 46.

žhnoucímu dechu je hrozbou pro celé království. Aby je drak nechal na pokoji, byli lidé v okupovaném městě nuceni posílat mu pravidelně mladé panny, princezny nevyjímaje. Ve chvíli, kdy padne řada na královskou dceru, zjevuje se hrdina, který draka zabije, princeznu zachrání a za odměnu ji dostane za ženu. Drak zde má tedy funkci úhlavního nepřítele, kterého je potřeba zničit, to se však vždy povede pouze mladému muži, kterému nechybí odvaha a naklonění osudu.

V pohádkách *Sedmero krkavců*, *O Větrném králi*, *O Shunečnicku*, *Měsíčníku a Větrníku* se setkáváme s postavami, v nichž jsou personifikované nebeské jevy. Slované ctili boha slunce, měsíc i hvězdy. „Oblíbená byla zvláště představa, že v měsíci je sídlo duší zemřelých, podle pozdějšího názoru hříšných, které za trest dostaly se do měsíce. V národním podání připisuje se dosud měsíci veliký vliv na vzrůst a vývoj rostlinstva a živých bytostí.“¹⁴² Slované v nejstarších dobách věřili v souvislost lidí s hvězdami. Kolik je hvězd na nebi, tolik je na zemi lidí. Každý dostane při narození svou hvězdu, a když se blíží konec jeho pozemského života, hvězda padá na zemi a člověk umírá.¹⁴³ Charaktery Větrného krále a Větrníka mají nejspíše spojitost s bohem větru Striborgem, který byl uctíván pohanskými Rusy.¹⁴⁴ Ve zmíněných pohádkách nabývají nebeská tělesa lidskou podobu i vlastnosti, neztrácejí však svou vznešenost. Oplývají nadpřirozenými schopnostmi a jsou vládci svých království.

Všeobecně známé bytosti vyskytující se v báčorkách jsou čerti. V pohádce *Švec a čert* se švec upíše čertovi svou krví, čímž ohrozí svou duši, nakonec ho však s boží pomocí vychytrale obelstí. V *Čertovi a Káče* je čert také oklamán, stejně jako v pohádce *O začarovaném domě*. Můžeme říct, že i když jsou čerti zpočátku představeni jako zlé a nebezpečné postavy, hrdinové vždy najdou způsob, jak je přelstít.

Významu čertů v pohádkách se věnuje Černoušek (2019). Tyto bytosti pocházejí z říše pověr a jsou produkty lidského strachu. Jako podkategorie démonů, uctívaných našimi předky, zhmotňují negativní stránky lidské psychiky. V pohádkách čerti představují zlo a temné stránky lidské existence vůbec. Působením vlivu křesťanské ideologie, která jim dala atribut padlých andělů, za trest přebývajících v pekle, jsou vnímáni jako nositelé a vykonavatelé trestu. V klasických pohádkách zosobňuje čert také svůdce nabádajícího k překročení mravních pravidel. V moderní společnosti byly démonické projevy nahrazeny přírodními zákonitostmi, avšak symbolická kvalita démonického světa přetrvala. V současném světě byla hrůza,

¹⁴² MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájeslovi slovanské*, s. 104–105.

¹⁴³ Tamtéž.

¹⁴⁴ PITRO, Martin a VOKÁČ, Petr. *Bohové dávných Slovanů*, s. 60.

kdysi pro čerty a ďábla příznačná, proměněna ve směšnou napodobeninu pekelníků. V průběhu posledních staletí byly čertům odebrány hrozné atributy a zůstaly jen vyprázdňené znaky, které moderního člověka nemohou děsit. V dnešních pohádkách se čerti stali karikaturami démonických sil, kterých se lidé kdysi obávali. Staly se z nich postavy k smíchu, vybavené pekelnými znaky, avšak zneutralizované lidovým zesměšněním.¹⁴⁵

Středoevropské lidové pohádky obsahují rozmanité motivy odvozené od slovanského bájesloví a jsou naplněny nadpřirozenými bytostmi, které byly v dávných dobách uctívány našimi předky. Na jejich vnímání mělo značný vliv křesťanství, proměny v myšlení lidí a úpravy autorů literárních adaptací. Přesto můžeme tvrdit, že se v nich uchovalo jádro původních lidských představ o fungování světa.

4.2 Slovanské mýty v knižní sérii *Zaklínač*

Knižní série *Zaklínač* sestává ze dvou povídkových souborů (*Poslední přání*; *Meč osudu*) a pěti románů (*Krev elfů*; *Čas opovržení*; *Křest ohněm*; *Věž vlaštovky*; *Paní jezera*). Přestože se jedná o fantasy s hrdinskými prvky, je kniha *Zaklínač* v *Encyklopedii fantastických světů* řazena do podžánru meč a magie, především kvůli sarkastickému podtónu, explicitnímu násilí, vulgaritě a sexualitě.

Hlavními postavami příběhu jsou zaklínač Geralt z Rivie, čarodějka Yennefer z Vengerbergu, básník Marigold a princezna Ciry, příběh však získává své kouzlo díky množství vedlejších postav, jež tvoří celkovou atmosféru světa *Zaklínače*. Postavy nejsou černobílé, což jim dodává na autentičnosti.¹⁴⁶ Stávají se tak pro čtenáře reálnějšími, v každé postavě je přítomné jak dobro, tak zlo. Nadpřirozené bytosti se jako aktivní prvek vyskytují především v povídkových knihách, v románech jsou spíše stylizovány do pozadí (mnoho bytostí je zmíněno pouhým názvem) a vytvářejí tak podpůrný prostředek pro vykreslení autentického prostředí druhotného světa.

Sapkowski vytvořil fantastický svět, který předpokládá existenci různých dimenzí, mezi nimiž lze za určitých okolností cestovat. Děj *Zaklínače* se odehrává v době připomínající hluboký středověk, avšak v jiné sféře. V románech putovala pomocí portálů mezi světy Ciry,

¹⁴⁵ ČERNOUŠEK, Michal. *Děti a svět pohádek*, s. 161–168.

¹⁴⁶ SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač IV. Čas opovržení*. 7. vydání. Petřvald: Leonardo, 2017, s. 270. ISBN 978-80-7477-061-6.

mimo jiné navštívila i Zemi v období našeho středověku nebo bájnou Británii Artušovských legend, kde se setkala s rytíři kulatého stolu.

Svět *Zaklínače* je domovem různých bytostí, trpaslíků, gnómů, vranů, bobolaků a elfů. Během Konjunkce sfér¹⁴⁷ se k nim připojili lidé, kteří rychle získali nadvládu nad „nižšími“ rasami. Spolu s lidmi pronikla do tohoto světa i magie a mnoho nadpřirozených bytostí a stvůr. Magii se naučili ovládat čarodějové, kteří za pomoci kouzel stvořili zbraň proti monstrům. Tou zbraní se stali zaklínači, kteří díky mutacím, tvrdému výcviku a čarovným elixírům získali schopnosti se této nadpřirozené hrozbě postavit. Zabíjení stvůr se stalo jejich živobytím i prokletím, svou odlišností byli totiž vyřazeni na okraj společnosti a svoje životy prožívají na cestách, jen na zimu se uchylují v Kaer Morhen, Hradišti zaklínačů.

Ústřední dějovou linii prvních dvou povídkových knih představuje zaklínač Geralt, který putuje po lidských osadách a bojuje proti nebezpečným stvůrám. Na jeho cestách jej často doprovází jeho přítel Marigold. Seznamujeme se i s dalšími postavami a s jejich osudy, povídky jsou tedy důležité pro pochopení následujících románů. První povídka je zároveň prologem, a poslední epilogem ságy, která je tak rámcově zasazena v rámci povídkového cyklu. Každá z nich obsahuje hlubokou myšlenku, kterou nám zčásti prozrazuje metaforický název. Sapkowski v povídkách tematizuje lidové pohádky. Zachovává základní atributy, s humorem a ironií je však přetváří podle svého. Relativizuje dobro a zlo, příběhy obrací naruby a charaktery postav zbavuje jejich černobílosti.¹⁴⁸

První kniha o *Zaklínači, Poslední přání* (2011), obsahuje osm povídek, z nichž jedna, *Hlas rozumu*, tvoří rámcový příběh cyklu. Základní zápletky příběhů jsou zaplněny bytostmi se slovanských bájí a lidových pohádek. Setkáváme se s čarodějnici, lidožroutským kostějem, kikimorou a ptákem, promlouvajícím lidským jazykem. Dále je zmíněna existence draků, vodníků, hejkalů, lesních mužů, upírů, vlkodlaků, rusalek, divoženek, nymf, šotků a víl.

V povídce *Zaklínač* je patrný pohádkový motiv zakleté princezny, jejíž otec vyhlásí, že ten, kdo jeho dceru kletby zprostí, ji dostane za ženu. V tomto případě je však princezna zakleta ve strigu, která v noci zabije každého, kdo se pokusí k ní přiblížit. Všichni šlechtí princové, kteří se o prolomení kletby pokusili, zahynuli strašlivou smrtí. Podaří se to až Geraltovi, vybavenému pro boj s nestvůrami. „Jako striga je ve slovanské mytologii

¹⁴⁷ Konjunkce sfér bylo velké magické kataklyzma, během kterého došlo k otevření portálu do paralelních světů. Výsledkem byl přesun různých tvorů do jiných dimenzí. (BATYLDA, Marcin. *Zaklínač a jeho svět. Průvodce (nejen) herním světem*. Český Těšín: Crew, 2015, s. 12. ISBN 978-80-7449-347-8.)

¹⁴⁸ SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač III. Krev elfů*, s. 237–239.

označována buď čarodějnice, nebo dítě, které se narodilo znetvořené, s maličkými nožkami a velkým břichem, sající krev.“¹⁴⁹ Sapkowski se držel původní představy potvorného dítěte, v tomto případě však je možné zakletí zlomit, když je strize do východu slunce zamezen vstup do její krypty. V pohádkách je to většinou princ, který princeznu políbí, čímž zlomí kletbu, tento způsob je však v *Zaklínači* ironicky ukázán jako pověra.

Motivy starofrancouzské pohádky *Kráska a zvíře* nalézáme v povídce *Zrnko pravdy*, ve které je muž kněžkou za trest zaklet do napůl lidské a napůl zvířecí podoby. Autor obrátil funkce postav, pravým netvorem se totiž stala černovlasá kráska, upírka s touhou po lidské krvi, do které se zakletý zamiloval. Na rozdíl od původního příběhu jej však nezachrání láska samotná, ale obětování lásky pro větší dobro. Morální dilema volby mezi dobrým a zlým řeší povídka *Menší zlo*, která je variací pohádky *Sněhurka a sedm trpaslíků*. Z postavy princezny, kterou je třeba zachránit, však Sapkowski udělal chladnokrevnou vražedkyni, která přesvědčí trpaslíky, aby místo práce v dolech olupovali kupce na cestách. Kletba, jejíž zakletí zlomí pravá láska, je tématem povídky *Otázka ceny*, ve které je také přítomný motiv osudu. Geralt k sobě svým přáním připoutá Ciry, když jejího otce požádal o to, „co už má, ale ještě o tom neví“, čímž se ze Ciry stává dítě sudby. Podobně k sobě připoutá i Yennefer v povídce *Poslední přání*, ve které představuje nástroj osudu džin, tedy postava z *Pohádek Tisíce a jedné noci*. Otázka víry či nevíry v osud provází celou ságu.

V povídce *Konec světa* se setkáváme s typickou postavou slovanských bájí a pohádek, čertem, rohatým stvořením s ohonem, které škodí lidem. V knize je však existence čertů popřena a vysvětlena pověřčivostí vesničanů. Čert se tak stává spíše zábavným prvkem. Dalším vysloveně slovanským prvkem bylo v této povídce zjevení Živy, dle slovanské mytologie bohyně plodnosti. V příběhu byla vykreslena jako polní panna, jejíž přítomnost oživuje přírodu.

Druhý soubor, *Meč osudu*, zahrnuje sedm povídek, které tematicky navazují na první knihu. I v nich se setkáváme s nadpřirozenými mytickými bytostmi z různých mytologických okruhů (dryádami, ghúly, sirénami, krakenem) i se stvůrami, jejichž podobu i název vytvořil autor (doppler, hirrika, žirytva, skolopendromorf). V povídkách opět nalézáme stopy slovanského bájesloví (nymfy, nočnice) a pohádkové motivy.

Jednou z nejvíce fascinujících bytostí zahrnutých v povídkách je drak, jehož přesný popis nacházíme v *Hranici možností*. Má velké tělo pokryté zlatými šupinami, štíhlou šíjí

¹⁴⁹ ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*, s. 146.

ohnutou do oblouku a rozeklaný jazyk. Ovládá telepatii, což znamená, že dokáže komunikovat prostřednictvím myšlenek, a může přijmout jakoukoli podobu, dokonce i lidskou. „Ve slovanském folkloru se objevuje pod názvem zmaj či zmej, hanebná stvůra, která je vtělením zla. Může nabýt jakékoliv formy, nejčastěji se mění v lidskou, ve které pronásleduje a svádí ženy.“¹⁵⁰ V *Zaklínači* jsou draci vnímáni jako odvčící nepřátelé lidí, které je nutno vyhubit, což je práce pro zaklínače. Drak v lidské podobě je přítomný v celé povídce jako veselý muž, obklopený dvěma ženami, se kterým se Geralt spřátelí. Fakt, že je drakem v lidské podobě, se dozvídáme až na samém konci. Sapkowski opět otáčí klasické role, když se původně zlý drak dostává do role oběti. Stává se ohroženým druhem a role monster se ujímají sami lidé.

Geralt v této povídce bojuje i s baziliškem, obávaným tvorem, který podle bájí „... má kohoutí hlavu i s hřebenem, hadí krk, dračí křídla, ještěřčí ocas a ptačí drápece na nohou, je tak jedovatý, že i svým pouhým pohledem zabíjí.“¹⁵¹ Ve světě *Zaklínače* je tento netvor opředen podobnými pověrami, autor nicméně poukazuje na fakt, že bazilišek není schopen zabít pohledem, avšak jeho jed je nevíce toxickou látkou vůbec. Na pravou míru také uvádí báchorku, že jej je možné zabít pomocí zrcadla, což popírá. Nejvhodnější zbraní proti této stvůře je stříbrný meč, který je součástí zaklínačovy základní výbavy.

V povídce *Trochu se obětovat* je variace na pohádku *Malá mořská víla*, které nymfa přičaruje nohy, aby mohla žít se svým milovaným princem. Ve slovanské mytologii jsou známé jako vodní víly, o nichž se „... vlivem cizích pověstí rozšířila představa, že jsou napůl dívky a napůl ryby – mořské devy.“¹⁵² Sapkowski mořskou vílu popisuje jako krásnou dívku se zelenými vlasy, melodickým hlasem a rybím ocasem. Setkáváme se také s vodními příšerami, popisem odpovídajícím vodníkům. Typicky slovanské je vyobrazení vodníka jakožto nebezpečného dravce, s jakým se setkáváme například v *Kytici* Karla Jaromíra Erbena. Jedná se o zlou bytost, která škodí lidem, topí je a sbírá jejich duše. „V Polsku byly podobné bytosti nazývány Topleci.“¹⁵³ Odtud nejspíš pochází Sapkovského pojmenování těchto stvůr, topivci.

Na další pohádkový motiv, tentokrát z pohádky *Zlatovláska*, narážíme v povídce *Něco více*. Geralt po šesti letech přijíždí pro dítě sudby, její babička Calanthé se jí však odmítá

¹⁵⁰ Ancient Origins. *Zmaj and the Dragon Lore of Slavic Mythology* [online]. Dublin: Ancient Origins, ©2013–2022 [cit. 25.3.2018]. Dostupné z: <https://www.ancient-origins.net/myths-legends-europe/zmaj-and-dragon-lore-slavic-mythology-002984?fbclid=IwAR2yd6JRFIQUQt5jLzkpdZwV4FVhLvzZcwId5xxoYVcyI1VVIFQkTa7CF5s>.

¹⁵¹ ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*, s. 85.

¹⁵² MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájesloví slovanské*, s. 77.

¹⁵³ Tamtéž, s. 101.

vzdát. Stejně jako ve *Zlatovlásce* měl Geralt vybrat z několika dětí a jedině když uhodne správně, bude si moct Ciry odvést. Zaklínač se nakonec rozhodne vzepřít osudu, jelikož nevěří, že k tomu, aby spolu dva lidé spojili životy, stačí pouhé předurčení. Je zde přítomné magické číslo tři, cesty Geralta a Ciry se totiž dvakrát spojí, pokaždé se jí však vzdá. Teprve při třetím setkání si uvědomí, že je pro něj něco více než osud. V této povídce je potvrzeno i spojení zaklínače s Yennefer. Osud neustále svádí jejich cesty dohromady, tentokrát se potkají na oslavě májové noci, Belleteynu.

Je doloženo, že podobné události slavili i Slované. Ve folkloru se dochovaly různorodé slavnosti a svátky, které s příchodem křesťanství přešly do nových zvyků nebo byly církví tolerovány. Součástí lidové kultury až do dob raného novověku byly nespoutané radovánky, během nichž mládež projevovala původní pohlavní volnost.¹⁵⁴

Poslední povídka, *Něco končí, něco začíná*, je zároveň epilogem celé ságy. Odehrává se v ní svatba Geralta s Yennefer, je plná humoru, optimismu a je jakýmsi rozloučením se všemi významnými postavami, se kterými se naposledy setkáváme jako se svatebními hosty.

Následujících pět románů je zasazeno v rámci povídkového cyklu a rozpracovává příběh Geralta a Ciry. Sapkowski se postupně začíná dotýkat aktuálních témat, například rasismu, tematizovaného nenávistí lidské rasy k trpaslíkům a elfům, která eskaluje v trpasličí pogrom v *Pani jezera*. Viditelně zobecňuje lidské chování, čímž vytváří paralely mezi alternativními a skutečnými dějinami. Prvky slovanské mytologie ustupují do pozadí, stále častěji se objevují bytosti z jiných mytologických okruhů (gryf, jednorožec, ghúl, bazilišek), přesto na některé motivy narážíme. Setkáváme se s bludičkami, vlkodlaky, vílami, upíry a lesním mužem, ze kterého se vyklubou násilník a kanibal. Dochází k určitému demytizování bájných bytostí, v příběhu není popřena jejich existence, nýbrž je s ironií a sarkasmem poukazováno na to, že se o nich mezi lidmi šíří spousta výmyslů, je tedy třeba věci uvést na pravou míru. Například pověru, že proti upírům je účinný česnek, vyvrátí samotný upír, který se stane jednou z postav doprovázejících Geralta na jeho cestě. Autor tímto způsobem buduje logický, a tudíž uvěřitelný druhotný svět s vlastním řádem a biologickým systémem.

4.3 Srovnání mytických motivů v sáze o *Zaklínači* a lidových pohádkách

Autor knižní série *Zaklínač* čerpá inspiraci jak v mýtech, tak v lidových pohádkách. Jednotlivé motivy jsme rozebrali v předchozích podkapitolách o slovanských mýtech ve fantasy a lidové

¹⁵⁴ BERANOVÁ, Magdalena. *Slované*, s. 240.

pohádce. Nyní se zaměříme na srovnání mytických motivů v *Zaklínači* a v klasických pohádkách. Styčné body jsme rozdělili do pěti částí, každou jsme věnovali jednomu okruhu bájných bytostí a lidových představ, které s nimi souvisí.

4.3.1 Sudičky a víra v osud

Osud v obecném povědomí znamená to, co je v lidském životě dané a nevyhnutelné. Slované věřili v duchy vládnucí nad osudem člověka, v Čechách nazývané sudičky, které jsou v lidové slovesnosti vykreslované jako tři bílé oděné babičky s hořícími svícemi v ruce věštící osud novorozencům.¹⁵⁵ Víra v osud je v lidových pohádkách citelně přítomná. Ve *Třech zlatých vlasech děda Vševěda* sudičky právě narozenému chlapci přisoudily, že se dostane do potíží, z nichž však šťastně vyvázne, a za ženu si vezme princeznu. Král, který věštbu vyslechne, se pokusí splnění třetí předpovědi zabránit a vydá příkaz dítě zabít, což se nepovede a osud je nakonec po překonání dalších překážek naplněn sňatkem jeho dcery s uhlířovým synem. V *Šípkové Růžence* se také veškeré pokusy zvrátit splnění sudby neuspějí, což vysílá poselství, že osud je neúprosný. Jakákoliv snaha se životnímu údělu vzepřít vyjde vniveč a v pohádkách osud vždy, dříve či později, dojde svému naplnění.

Ve fantasy je motiv osudu taktéž obsažen. V případě *Zaklínače* otázka víry či nevíry v osud provází celou ságu. Geralt tvrdí, že v něj nevěří, ale mezi řádky lze vyčíst, že neustále váhá a pokládá si otázku „co když?“ Přáním si k sobě připoutá dítě překvapení, Ciry, když však nadejde chvíle, kdy ji má odvést s sebou na zaklínačský výcvik, rozhodne se osudu vzepřít. Je přesvědčen, že k tomu, aby dva lidé spojili své životy, je potřeba něco více než pouhé předurčení. Po pár letech se s ní setká, opět ji však opouští. Teprve po třetím osudovém střetnutí připouští, že jejich cesty mají být spojeny. Postupně poznáváme, že s Ciry ho poutá více než osud, a tím je pouto otcovské lásky. Vysloveným přáním je Geralt připoután i k Yennefer, své životní družce. Přestože se jejich cesty mnohokrát rozejdou a zase spojí, je mezi nimi nezlomné pouto lásky, nikoliv osudové. Oba si zvolí, že zbytek života stráví spolu. Dalo by se tedy tvrdit, že zatímco v lidových pohádkách je víra v osud slepá, ve fantasy tato víra přechází v pochyby a v přesvědčení, že osud samotný nestačí. To, jak je lidský život naplněn, závisí na volbách do značné míry ovlivněných city.

¹⁵⁵ MÁCHAL, Jan Hanuš. *Bájeslovi slovanské*, s. 52–55.

4.3.2 Smrt, posmrtný život a nekromancie

Smrt je běžnou součástí pohádek, stejně jako víra v posmrtný život. Pohanští Slované věřili, že duše mohou existovat mimo tělo. Po opuštění lidského těla se usídlují v rostlinách, stromech nebo zvířatech a v těchto podobách působí na svět živých. V pohádce *Tři holoubci* pomáhají hlavní hrdince plnit úkoly holoubci, kteří symbolizují naději a dobro. Můžeme je interpretovat jako dobré duše. V *Diamantovém princí* se duše otce usadí ve stromě poblíž jeho hrobu a promlouvá ke svému synovi, kterého třikrát bohatě odmění za jeho ochotu jeho hrob navštívit. Vlivem křesťanství se v pohádkách začaly projevovat představy o posmrtném životě v nebi a samotná smrt začala být personifikována do podoby ženy s kosou či s proutkem.

V pohádkách smrt není považována za definitivní. Mimo možnost jejího zvrácení pomocí živé vody je nějaká forma života duše po smrti považována za danou skutečnost. Stejně tomu tak je i v některých fantasy knihách. V *Zaklínači* nemá podobu posmrtného života v nebi či v pekle. Zemřelé duše splývají s přírodou a stávají se součástí nekonečného koloběhu života. Pomocí magie lze smrt na okamžik zvrátit a duši zemřelého přivolat zpět do jeho těla. Nekromancie je však nebezpečná a nečistá činnost. V knize je popsána v povídce *Cesta, z níž není návratu*. Tento kratičký návrat je pro duši matoucí a rozhodně se nedá považovat za možnost oživení mrtvého těla.

4.3.3 Čarodějnice, kouzelníci a kletby

Pohádky jsou plné kouzel, která ovládají čarodějnice, jež jsou zobrazované jako babice žijící v lese daleko od lidí a které jsou schopné věštit budoucnost, uvalovat na lidi kletby a provádět různé magické praktiky. Jsou považovány za záporné charaktery. Původně byly vědky a kněžky ctěny, ale vlivem patriarchální společnosti a křesťanství se z nich v lidských představách staly čarodějnice páchající zlo. Jejich mužským protějškem jsou černokněžníci, často zlí a držící v zajetí nevinné panny jako tomu bylo v pohádce *Dlouhý, Široký a Bystrozraký*.

Magie je také nepostradatelnou součástí fantasy světů. Zatímco v pohádkách jsou lidé ovládající kouzla v ústraní a obvykle obávaní, v sáze o *Zaklínači* tvoří čarodějky a kouzelníci váženou vrstvu společnosti. Jsou najímáni městy, aby jim poskytovali ochranu, lidé za nimi chodí se zdravotními problémy, kupují od nich různé přípravky, například nápoje lásky, zkrášlovací krémy nebo kouzelné amulety. Stejně jako v pohádkách i ve fantasy používají k čarování kouzelné formule a zaklínadla. Také ve fantasy panuje přesvědčení o síle slov, které posiluje úmysl toho, kdo je pronáší. Nezřídka jsou provinilci za trest pro své činy zakleti

do podoby napůl lidské a napůl zvířecí. Kletby lze jak v pohádkách, tak i ve fantasy zvrátit nesobeckým činem, pomocí pravé lásky, správně zvolenými slovy či kombinací všeho.

4.3.4 Draci

Draci zaujímají významné postavení jak v pohádkách, tak ve fantasy. V pohádkách má drak funkci úhlavního nepřítele, kterého zabije udatný hrdina a za odměnu dostane ruku princezny. Při jeho popisu se udává, že má pár obrovských křídel, tři, někdy i dvanáct hlav, a z obrovských chřtánů dokáže chrlit smrtící oheň. Ve fantasy příbězích je samotnému popisu draků věnováno více prostoru. Mají většinou jednu hlavu, obrovské tělo pokryté lesklými šupinami a mohutná blanitá křídla. Ve světě *Zaklínače* jsou považováni za odvěké nepřátele lidí, které je nutné vyhubit. Stávají se tak ohroženým druhem.

Zásadní rozdíl mezi draky v pohádkách a fantasy jsou patrné z jejich rolích. Zatímco draci v pohádkách jsou pokaždé v pozici nepřátelského prvku, jehož zničením se hrdinovi otevře cesta ke šťastnému konci, ve fantasy získávají osobitost a některé lidské vlastnosti. Nejsou zlí, jejich původní charaktery jsou často obrácené, stávají se pomocníky lidí, v případě *Zaklínače* dokonce obětmi podlých lovců odměn.

4.3.5 Čerti

V pohádkách jsou čerti představitelé temných stránek lidí. Jsou spojováni s ďáblem, trestem a peklem. Zpočátku působí jako zlé postavy. Když je hrdinové na konci přelstí, převáží aspekt zesměšnění.

V *Zaklínači* se s postavou čerta setkáváme v jedné z povídek. Oproti pekelníkovi z pohádky však nemá žádnou spojitost s peklem. Samotná existence pekla není v knihách zmíněna, čerti s ním tedy logicky nemohou být žádným způsobem spojováni. Čert v *zaklínači* je bytostí opředenou spoustou pověr šířených mezi lidmi, podle kterých je znám také pod jmény sylván nebo rokyta, má rohy a kopyta jako koza, jeho mluva připomíná mečení a škodí lidem. Nakonec se ukáže, že domnělý čert není lidem nebezpečný, a tím, kdo způsoboval ve vesnici škody, byli ve skutečnosti elfové. Stejně jako v pohádce se všeobecně známá postava stává v příběhu zábavným prvkem, stvůrou zbavenou její strašidelnosti.

ZÁVĚR

Bakalářskou práci jsme začali vysvětlením pojmů mytologie a mýtus, stručně jsme uvedli vývoj mytologických teorií. Pokračovali jsme vymezením základních informací o Slovanech, počátcích kmene Čechů a jejich mýtech. Věnovali jsme bližší pozornost slovanské mytologii jako celku, panteonu bohů uctívaných Slovany a kultu přírodních duchů a démonů, který tvoří největší oblast starého slovanského náboženství.

Dále jsme specifikovali lidovou pohádku jako žánr, zmínili jsme základní teorie šíření lidové pohádky a její působení na lidskou psychiku v období dětství. Podrobněji jsme se zaměřili na vztah pohádky a mýtu, uvedli jsme jejich podobné i rozdílné rysy. Vymezili jsme termín středoevropská lidová pohádka jako ústní lidovou slovesnost sebranou na území Česka, Slovenska a Polska a uvedli jsme základní sbírky klasických pohádek z těchto zemí.

Následující část jsme věnovali specifikaci fantasy literatury, definovali jsme ji jako žánr a popsali jsme její dělení na jednotlivé typy. Analyzovali jsme vztah mezi fantasy, mýtem a lidovou pohádkou a uvedli jsme informace o fantasy literatuře inspirované slovanskou mytologií ve středoevropském prostoru.

Cílem práce bylo objasnit, jakou roli má mytologie v lidových pohádkách a ve fantasy literatuře a srovnat motivy slovanských mýtů, které se v obou žánrech vyskytují. Mytologické motivy ve středoevropské lidové pohádce a fantasy jsme uvedli v poslední kapitole. Při interpretaci klasických pohádek jsme vycházeli z českých pohádek od Karla Jaromíra Erbena a Boženy Němcové, slovenských od Pavola Dobšinského a polských, převyprávěných Oldřichem Sirovátkou. K výkladu slovanských mýtů ve fantasy jsme zvolili sérii *Zaklínač* od Andrzeje Sapkowského, který se inspiroval jak v mytologii, tak v klasických i umělých pohádkách. Následně jsme srovnali mytické motivy v sáze o *Zaklínači* a v lidových pohádkách.

Lidové pohádky i fantasy mají své kořeny v mýtu. Stejně jako mýty nabízí odpovědi o povaze a původu světa, jenže svým specifickým způsobem. Středoevropské lidové pohádky v sobě skrývají rozmanité motivy dávného slovanského bájesloví, jsou zaplněny nadpřirozenými bytostmi, na jejichž vnímání mělo značný vliv křesťanství a proměny v myšlení lidí. Plní buď roli škůdců-protivníků hlavního hrdiny, nebo jeho pomocníků a dárců. V sérii o *Zaklínači* se mytické bytosti vyskytují jako aktivní prvek především v prvních dvou povídkových knihách, v následujících přecházejí do pozadí, na němž se odehrává hlavní dějová linie. Vytvářejí tak prostředek pro vykreslení autentického prostředí fantastického světa.

Pohádkové motivy autor knih převrací, relativizuje dobro a zlo a postavy zbavuje jejich černobílosti. Při srovnávání mytických motivů v obou žánrech jsme vycházeli z bodů, které jsme našli jak v lidových pohádkách, tak v *Zaklínači*. Rozdělili jsme je do pěti částí, každou věnovanou jednomu okruhu bájných bytostí a lidových představ, které s nimi souvisí. Jsou jimi sudičky a víra v osud; smrt, posmrtný život a nekromancie; čarodějnice, kouzelníci a kletby; draci a čerti. Jednotlivé oblasti nadpřirozených bytostí jsme mezi sebou porovnali a dospěli jsme k výsledku, že fantasy literatura pojetí pohádkových bytostí a mytologických témat aktualizuje ve vztahu k dnešnímu světu a prostřednictvím nich jej hodnotí. Stejně jako lidová pohádka i fantasy v sobě nese skrytá poselství, působí na naše pocity, oživuje pradávne mýty a nabízí odpovědi ohledně smyslu života.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ INFORMACÍ

PRIMÁRNÍ LITERATURA

- ČERVENÁK, Juraj. *Bivoj*. 1. vydání. Praha: Brokilon, 2016. ISBN 978-80-7456-324-9.
- DOBŠINSKÝ, Pavol. *Slovenské pohádky*. Český Těšín: AGAVE, 2000. ISBN 80-86160-57-2.
- ERBEN, Karel, Jaromír a NĚMCOVÁ, Božena. *České klasické pohádky*. Praha: AKVAREL, 2019. ISBN 978-80-907538-1-5.
- ERBEN, Karel, Jaromír a NĚMCOVÁ, Božena. *České lidové pohádky*. Praha: AKVAREL, 2018. ISBN 978-80-906387-7-8.
- ERBEN, Karel, Jaromír. *České pohádky*. Říčany: SUN, 2018. ISBN 978-80-7567-318-3.
- ERBEN, Karel, Jaromír. *Sto prostonárodních pohádek a pověstí v nářečích původních*. Praha: I. L. Leopold, 1865.
- JEŽKOVÁ, Alena. *Staré pověsti české a moravské*. 3. vydání. Praha: Tichá srdce, 2018. ISBN 978-80-905851-6-4.
- JIRÁSEK, Alois. *Staré pověsti české*. Praha: Slovart, 2020. ISBN 978-80-7529-849-2.
- MEDEK, Leonard. *Půlnoční jezdec*. 1. vydání. Šternberk: Saga, 1996.
- NĚMCOVÁ, Božena. *Pohádky Boženy Němcové*. Praha: Junior, 2008. ISBN 978-80-7321-425-8.
- RENČÍN, Pavel. *Městské války: Poslední Libušina věštba*. In: *Legendy české fantasy II*. 1. vydání. Praha: Argo, 2015. ISBN 978-80-257-1436-2.
- SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač I. Poslední přání*. 2. vydání. Petřvald: Leonardo, 2011. ISBN 978-80-85951-65-3.
- SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač II. Meč osudu*. 2. vydání. Petřvald: Leonardo, 2011. ISBN 978-80-85951-66-0.
- SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač III. Krev elfů*. 8. vydání. Petřvald: Leonardo, 2016. ISBN 978-80-7477-060-9.

SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač IV. Čas opovržení*. 7. vydání. Petřvald: Leonardo, 2017. ISBN 978-80-7477-061-6.

SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač V. Křest ohněm*. 6. vydání. Petřvald: Leonardo, 2011. ISBN 978-80-85951-71-4.

SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač VI. Věž vlaštovky*. 2. vydání. Petřvald: Leonardo, 2017. ISBN 978-80-7477-063-0.

SAPKOWSKI, Andrzej. *Zaklínač VII. Pani jezera*. 6. vydání. Petřvald: Leonardo, 2017. ISBN 978-80-7477-064-7.

SIROVÁTKA, Oldřich. *Zlatý cop*. 2. vydání. Praha: Albatros, 1996. ISBN 80-00-00010-5.

VÁLKOVÁ, Veronika. Malucha. In: JIREŠ, Ondřej, ed. *Klenoty české fantasy*. 1. vydání. Praha: Argo, 2014. ISBN 978-80-257-1025-8.

SEKUNDÁRNÍ LITERATURA

ARMSTRONGOVÁ, Karen. *Krátká historie mýtu*. 1. vydání. Praha: Argo, 2006. ISBN 80-7203-750-1.

AUERBACHOVÁ, Loren a COTTERELL, Arthur, ed. *Mytologie. Bohové, hrdinové, mýty*. Praha: Slovart, 2007. ISBN 978-80-7209-778-4.

BATYLDA, Marcin. *Zaklínač a jeho svět. Průvodce (nejen) herním světem*. 1. vydání. Český Těšín: Crew, 2015. ISBN 978-80-7449-347-8.

BERANOVÁ, Magdalena. *Slované*. 2. vydání. Praha: Libri, 2015. ISBN 978-80-7277-538-5.

BETTELHEIM, Bruno. *Za tajemstvím pohádek*. 2. vydání. Praha: Portál, 2017. ISBN 978-80-262-1172-3.

CHARVÁT, Petr. *Zrod českého státu*. 1. vydání. Praha: Vyšehrad, 2007. ISBN 978-80-7021-845-7.

ČEŇKOVÁ, Jana a kol. *Vývoj literatury pro děti a mládež a její žánrové struktury*. 1. vydání. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-095-X.

ČERNOUŠEK, Michal: *Děti a svět pohádek*. 2. vydání. Praha: Portál, 2019. ISBN 978-80-262-1434-2.

DĚDINOVÁ, Tereza. *Po divné krajině: Charakteristika a vnitřní členění fantastické literatury*. 1. vydání. Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2015. ISBN 978-80-210-7871-0.

ERBEN, Karel, Jaromír a BECHYŇOVÁ, Věnceslava a ČERNÝ, Marcel a KALETA, Petr, ed. *Slovanské bájesloví*. 1. vydání. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2009. ISBN 978-80-86420-37-0.

HROCH, Miroslav. *Hledání souvislostí. Eseje z komparativních dějin Evropy*. 1. vydání. Praha: Sociologické nakladatelství, 2016. ISBN 978-80-7419-232-6.

JUNG, Carl, Gustav a KERÉNYI, Karl. *Věda o mytologii*. 2. vydání. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1997. ISBN 80-85880-13-X.

MÁCHAL, Jan, Hanuš. *Bájesloví slovanské*. 3. vydání. Praha: Černý drak, 2019. ISBN 978-80-907324-4-5.

MOCNÁ, Dagmar a PETERKA, Josef a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. 1. vydání. Praha: Paseka, 2004. ISBN 80-7185-669-X.

NOVÁKOVÁ, Luisa. Několik poznámek o pohádce a fantasy. In: KOUDELKOVÁ, Eva, ed. *Současnost literatury pro děti a mládež*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, 2008, s. 13–19. ISBN 978-80-7372-309-5.

OTČENÁŠEK, Jaroslav, ed. *České lidové pohádky. Pohádky kouzelné I*. 1. vydání. Praha: Vyšehrad, 2019. ISBN 978-80-7601-098-1.

PITRO, Martin a VOKÁČ, Petr. *Bohové dávných Slovanů*. 1. vydání. Praha: ISV, 2002. ISBN 80-85866-91-9.

PRATCHETT, Terry a PRINGLE, David, ed. *Fantasy. Encyklopedie fantastických světů*. 1. vydání. Praha: Albatros, 2003. ISBN 80-00-01126-3.

PROPP, Vladimír, Jakovlevič. *Morfologie pohádky a jiné studie*. 1. vydání. Jinočany: H&H, 1999. ISBN 80-86022-16-1.

TŘEŠTÍK, Dušan. *Mýty kmene Čechů (7.–10. století). Tři studie ke „starým pověstem českým“*. Praha: NLN, 2008. ISBN 80-7106-646-X.

VÁŇA, Zdeněk. *Svět slovanských bohů a démonů*. 1. vydání. Praha: Panorama, 1990. ISBN 80-7038-187-6.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Ancient Origins. *Zmaj and the Dragon Lore of Slavic Mythology* [online]. Dublin: Ancient Origins, ©2013–2022 [cit. 25.3.2018]. Dostupné z: <https://www.ancient-origins.net/myths-legends-europe/zmaj-and-dragon-lore-slavic-mythology-002984?fbclid=IwAR2yd6JRFIOUQt5jLzkpdZwV4FVhLvzZcwId5xxoYVcyI1VVlFQkTa7CF5s>.

ANOTACE

Jméno a příjmení:	Eliška Vajdíková
Fakulta:	Pedagogická fakulta
Katedra:	Katedra českého jazyka a literatury
Vedoucí práce:	Mgr. Milan Mašát, Ph.D
Rok obhajoby:	2022

Název práce:	Srovnání slovanských mýtů ve středoevropské lidové pohádce a fantasy
Název práce v angličtině:	Comparison of Slavic myths in Central European folk tale and fantasy
Anotace:	Práce se zabývá rolí mytologie v lidových pohádkách a fantasy literatuře. Cílem práce je srovnat motivy slovanské mytologie ve středoevropské lidové pohádce a fantasy literatuře.
Klíčová slova:	Mytologie, mýtus, Slované, lidová pohádka, fantasy literatura
Anotace v angličtině:	The work deals with the role of mythology in folk tales and fantasy literature. The aim of the work is to compare motives of Slavic mythology in Central European folk tale and fantasy literature.
Klíčová slova v angličtině:	Mythology, myth, Slavic people, folk tale, fantasy literature
Rozsah práce:	53
Jazyk práce:	Čeština